

ПРОКОПИЈЕ ЧОКОРИЛО

ЉЕТОПИС ХЕРЦЕГОВИНЕ
1831—1857.

С руског превео: ЛУКА ШЕКАРА

ПРОКОПИЈЕ ЧОКОРИЛО

ПРЕДГОВОР ПРЕВОДИОЦА¹

Аутор љетописних догађаја који се нуде читаоцима, а одиграли су се у наше вријеме, у Европи, је православни монах, Херцеговац. Он прича оно што је видио и слушао и у чему је често и сам учествовао.

Ова течна и истинита прича преведена је дословно.² Живописна једноставност са којом се она излила из пера човјека који нема никаквог књижевног образовања представља једну од њених вриједности.

За читаоце који мање знају географију и статистику Турске да унапријед кажем да Херцеговина на западу граничи с Аустријом (у ствари с Далмацијом), на југу с Црном Гором, а на сјеверу и истоку с Босном. Херцеговина је насељена словенима српског племена, од којих више од 55 000 душа (рачунајући само мушкарце) исповиједају православну, 25 000 римокатоличку и 36 000 мухамеданску вјеру. Она се састоји из сљедећих 15 нахија*: мостарска, почитељска, љубушка, дувањска, благајска, коњичка, фочанска, чајничка, пљеваљска, пријепољска, невесињска, столачка, гатачка, требињска и никшићка.

У 1831, 1832. и 1833. години херцеговачки је народ ратовао међу собом и са Бошњацима. Једни су били за султана, а други

¹ Ово је предговор А. Ф. Гиљфердинга, који је *Љетопис Херцеговине* превео на руски с непознатог изворника. Све напомене обиљежене звјездицом припадају руском преводиоцу. Биљешке уз текст превода на српскохрватски језик, обиљежене арапским бројкама, дали су приређивачи.

² *Љетопис Херцеговине 1831—1857.* први пут је објављен на руском језику у часопису „Русская беседа“ (Москва, 1858, II, 92—121), у преводу А. Ф. Гиљфердинга. На наш језик први пут га је превео Ђура Даничић и објавио у прилогу „Србских новина“ (Београд, 1858), а затим, исте године, у додатку *Историје српског народа* Александра А. Мајкова (стр. 454—481). Преводилац није наведен, али се он зна из другог издања Мајковљевог *Историје* (Београд, 1876). *Љетопис Херцеговине* други пут је објављен на српскохрватском у мостарском листу „Народ“, 1908, у више наставака. Преводилац ни овдје није потписан, али се претпоставља да би то могао бити Владимир Ђоровић. Ова два превода (Даничићев из 1858. и превод у „Народу“ из 1908) разликују се не само у језику и стилу него и у неким другим појединостима. Превод у „Народу“ је мјестимично краћи, али су се приређивачи овог издања дјелимично ослањали на њега јер је ближи духу Чокориловог матерњег говора.

* Округа.

(то је био већи дио) против султана. Готово сви херцеговачки и босански Турци* били су непријатељи султана Махмута.³ Његову страну држали су само чиновници са својим људима и раја (хришћани). Од знаменитих херцеговачких Муслимана уз њега су били: прво, Али-ага Ризванбеговић⁴ из Стоца, друго, Хасан-

* Једном за стално треба напоменути да се под Турцима у Херцеговини и Босни подразумијевају Муслимани, који су, такође, Словени по поријеклу.^{4а}

³ *Махмуд II* (1785—1839), турски султан 1808—39; извео низ реформи ради завођења централизоване феудално-апсолутистичке империје; уништио јаничаре 1826; водио борбу са феудално-сепаратистичким тенденцијама (рат са египатским пашом Мехмедом Алијом 1831—33. и 1839, и с анadolским феудалцима); угушивао српске и грчке национално-ослободилачке покрете. У два руско-турска рата морао потписати Букурешки мир 1812, на завршетку руско-турског рата 1806—12, којим је Србији дата амнестија и обећана извјесна аутономија у границама Турског Царства, и Једренски мир 1829, на завршетку руско-турског рата 1828—29, којим је призната аутономија Србији, Влашкој и Молдавији, а независност Грчкој. Закључио је трговинску конвенцију са Енглеском (*Мала енциклопедија Просвета*, 2, М-Ш, друго издање, Београд, 1969, стр. 54).

⁴ *Али-паша Ризванбеговић Сточевић* или *Сточанин* (око 1783—1851) био је један од најистакнутијих Херцеговаца у првој половини XIX вијека. Његова породица потиче од Ризван-бега, који је имао прво станиште на Оперишу крај Стоца. Један од потомака Ризван-бегових био је Мустафа-капетан, чији је син, Зулфикар-капетан, отац Али-паше Ризванбеговића. Као столачки капетан, Зулфикар се два пута женио из сарајевске породице Бабића и из два брака имао укупно шест синова. Али-паша је био из другог брака. Након очеве смрти (1805), браћа Ризванбеговићи су се дуго отимали о власт над столачком капетанијом. Али-паша је 1813. године коначно завладао Стоцем, потиснувши полубрата Хаџи-бега, који се повукао у Хутово. У борби против босанских побуњеника, након увођења реформи, Али-паша се нашао на султановој страни, заједно с најистакнутијим херцеговачким првацима. Титулу паше добио је почетком 1832. године, док се борио у опсједнутом Стоцу против пристаха Хусеин-капетана Градашчевића, а 14. јануара 1833. именован је за херцеговачког везира. Херцеговина је тада одвојена од Босне. Владвао је Херцеговином до марта 1851. године, када је убијен по наредби Омер-паше Латаса. Али-паша Ризванбеговић је централна личност у дјелима Прокопија Чокорила и Јоаникија Памучине, као и у низу историјских и других радова који су у нас настајали све до данас. Оцјењиван је на разне начине, зависно понекад и од става онога који је о њему писао, тако да су оцјене често биле и контроверзне. Из мноштва литературе о њему издвајамо: Сафвет-бег Башагић, *Знаменити Хрвати, Бошњаци и Херцеговци у Турској царевини*, Загреб, 1931; Хајрудин Ђурић, *Али-паша Ризванбеговић-Сточевић, херцеговачки везир*, Годишњица Николе Чупића, Београд, 1937, књ. XLVI, стр. 201—296.

^{4а} Прокопије Чокорило, Јоаникије Памучина и Стака Скендерова не праве термилошку разлику између домаћих муслимана и Турака, чак и онда када се очито ради о припадницима наше муслиманске националности. Ово може да ствара код читалаца тешкоће у пунијем разумијевању и прихватању ових текстова. То је тјерало раније преводиоце да различито поступају. Преводилац *Љетописа Херцеговине* у листу „Народ“, на примјер, свугдје је ријеч Турчин замијенио ријечју Муслиман. Овај принцип није могао бити прихваћен, јер би изазивао многе неспоразуме, па су приређивачи задржали оригиналну терминологију, свјесни у потпуности њене мањкавости.

-бег Ресулбеговић⁵ из Требиња, треће, Баш-ага Реџепашаић⁶ из Невесиња, четврто, Смаил-ага Ченгић⁷ из Гацка. У то је вријеме босански везир (главни управитељ) становао у Травнику и управљао читавом Босном и Херцеговином, остале поглавице називали су се *муселими* и такав муселим био је у свакој нахији.

⁵ Потомак старе беговске породице из Требиња, чији је оснивач био Ресул, који је отишао у Цариград и примио ислам. Најистакнутија личност ове породице био је Ресулов син Осман-паша Ресулбеговић, требињски паша и добротвор, који је — на основу лажних оптужби — погубљен у Цариграду 1729, по султановој наредби. *Хасан-бег Ресулбеговић* је син Ибрахим-паше, који је умро 1813. године у Вучјој Луци код Сарајева, као предводник босанских ајана што су ишли на Србију. У тој војсци је био и Хасан-бег, као гатачки муалим. Након укидања капетанија 1836, спомиње се као муселим требињски. Године 1831, отишао је у Битољ, гдје се налазио Махмуд-паша, да се посавјетује о борби против побуњених Босанаца. Учествовао је 1836. године у бици на Грахову, заједно са Смаил-агом Ченгићем, када је изгинуло девет Петровића. Дошао у сукоб с Али-пашом Ризванбеговићем (1842), па га је овај именовао за муселима у Пљевњима, али ту дужност није прихватио, него се повукао на имање у околини Требиња. Поштеђен је и од Омер-паше Латаса. Умро је педесетих година XIX вијека у Требињу (Мустафа Бусулаић, *Ресулбеговићи*, Нови бехар, Сарајево, 1937—38, XI, 7—8, 9—11. и 12, стр. 101—104, 154—156 и 181—183; Мустафа Бусулаић, *Осман-паша Ресулбеговић*, Гајрет календар за год. 1939, Сарајево, 1938, стр. 275—283).

⁶ Потомак *Реџеп-паше Цафербеговића*, који је са братом и сином погинуо у Дробњацима 1727. године, и по коме се ова позната породица прозвала Реџепашаићи. *Лутфи-бег или Баш-ага Реџепашаић* син је Давуд-бега и Кадире Дефтедаревић-Ресулбеговић из Требиња. Башага је дуго обављао дужност пивско-невесињског мутеселима. Умро је у Невесињу 1851, након повратка из Стоца, гдје га је био затворио Омер-паша Латас. Баш-агини потомци су се прозвали Башагићи. (Хамдија Крешевљаковић; *Живот дра Сафвет-бега Башагића-Реџепашаића*, Нови бехар, Сарајево, I. VI 1934. VII, 19—21, стр. 272; Иван Миличевић, *Родословље Мирза Сафвета*, Хрватска мисао, Сарајево, 1944, II, 5, стр. 123—125).

⁷ *Исмаил или Смаил-ага Ченгић*, син Ибрахимов, родио се 1778. или 1780. у селу Јелашцима, недалеко од Калиновика, као потомак, једне од најчувенијих и најбројнијих беговских породица у Босни и Херцеговини. Ране је остао без оца и одрастао у сиромаштини. У младости је прешао у Сарајево. Године 1809, 1810. ишао у поход на Србију, гдје се истакао као храбар и вјешт војник. Већ године 1812. био је муселим гатачки, али са сједиштем у Церници. Пошто се оженио из породице Хасанбеговића из Автовца, скућио се и купио читлук у селу Липнику. Био је штедљив, и дјеци из три брака оставио је велико богатство. После је 1820. године постао је и муселим дробњачки и закупац харача. С Али-пашом ишао у Цариград крајем 1832, гдје је од султана, за заслуге у борби против босанских одметника, добио титулу царског капици-баше. Године 1833. потукао је војску Хусеин-капетана недалеко од ријеке Таре, а сљедеће године умирио побуњени Колашин. Највише славе задобио је 1836. године у борби са Црногорцима на Грахову, када је — уз неколико десетина других — погинуло и девет Петровића, међу којима и Његошев брат Јоко и синовац Стево. Од битке на Грахову до 1840. године Смаил-ага није излазио у Дробњак нити је купио харач. У ноћи 23. септембра 1840. године Смаил-ага је убијен на Мљетичку, у удруженом нападу Морачана и Дробњака, које су предводили војвода Мина Радовић и Новица Церковић — (Светозар Томић, *Смаил-ага Ченгић*, Годишњица Николе Чупића, Београд, 1937, књ. XXXVI, стр. 232—272).

Узбунили се Муслимани по Босни и Херцеговини да им не треба нови поредак, који је султан намислио завести, те су се договорили да ухвате везира Намика Али-пашу⁸ у Травнику. То су дознале херцеговачке баше (тј. знаменити људи), приврженици султанови, те написаше везиру да бјежи у Аустрију, преко Метковића.* „У Метковићима ћемо те ми узети под своју заштиту и довести у столачку тврђаву.” Тако је везир и учинио, и спасао свој живот. Кад је стигао у Опuzен, написао је Али-аги Сточевићу да дође и да га заштити. Али-ага је написао Требињцу Хасан-бегу: „Сакупи одабрану војску, нека је у свакога добра пушка и крепка рука и нека сви буду момчине.” Тако су они скупили око 500 рајетина, све одабраних момака. Баше су пошле напријед, а раја за њима, пјевајући и пуцајући из пушака, те су довели везира у Столац. Ту је везир боравио неко вријеме, (наговарајући) савјетујући херцеговачке баше да подрже султана и његове законе, а да се упорно боре против *чистунаца* (*чистунцима* су они називали своје противнике). И везир је обећао Али-аги Сточанину да ће он (Али-ага), за награду, бити постављен за везира херцеговачког, ако се и даље буде држао на султановој страни. Везир је затим почео молити баше да га проведу кроз Херцеговину до ријеке Лима,** како би здрав и читав могао прећи на другу страну Лима. Та пашина намјера необично је ожалостила баше, јер су се они надали да ће везир остати код њих у Стоцу, све док се не успостави поредак у земљи. Молили су га да остане код њих, под њиховом заштитом, до тог времена. На то им је Намик Али-паша одговорио: „Не бојте се ви ничега; него се додворите раји и борите се са султановим противницима, а ја ћу обавијестити султана о вама и вашој служби. И молим вас отпратите ме до Лима, али обавезно с рајетинима.” Османлија се толико преплашио босанских Муслимана да без пратње рајетина није смио крочити ни корака из столачке тврђаве. Кад је то чуо Али-ага, посавјетовао се са својим друговима, сабрали су све рајетине, кога год су могли, и узевши везира под своју заштиту превели га кроз Дабар и Гацко, а одатле кроз Пиву и велику планину Дурмитор испратили га све до Лима.¹⁰ Одатле

* Метковићи — погранични аустријски град на Неретви, 6 сати од Мостара. (*Нап. преводиоца: у Чокорилово вријеме Метковићи су припали Аустрији.*)

** Лим дијели Херцеговину од Новопазарског санџака.

⁸ Морали Али Намик-паша, наслједник Абдурахман-паше на везирској столици у Травнику, од августа 1828, благе нарави без ауторитета. Безуспјешно је настојао да уведе реформе у Босни. Почетком маја 1831. побјегао је из Босне у Далмацију, а одатле Али-паши Ризванбеговићу у Столац (Хајрудин Ђурић, *Али-паша Ризванбеговић, херцеговачки везир*, Годишњица Николе Чупића, Београд, 1937, XLVI, стр. 206. и 209).

¹⁰ Намик Али-паша је испраћен до Устибара на Лиму, недалеко од Рудог. Паша је имао три стотине пратилаца, док је Смаил-ага, са још неким сусједним муселимима, сакупио војску која је бројала три до четири хиљаде људи, међу којима су били и дробњачки главари — војвода Шујо Караџић, кнезови Амза Томић, Боко Маловић и Новица Церовић (Светозар Томић, *Смаил-ага Ченгић*, стр. 250).

је он отишао својим путем и испричао своме господару све што му се догодило међу Бошњацима и Херцеговцима.

Чим је везир отишао, босански и херцеговачки Муслимани одмах се дигосе против султанових присталица и почеше гонити Али-агу Ризванбеговића, Хасан-бега Ресулбеговића, Смаил-агу Ченгића и Баш-агу Реџепашаића, тјерајући их по читавој Херцеговини. Али ова четири вука повукоше за собом херцеговачку рају, соколећи је овим ријечима: „О, рајо, за часни крст!“, или „О, рајо, за крст златни!“ Цар (султан) ће вам опростити све дације, осим једнога харача, а ни харач вам неће бити виши од 100 пара** на годину.”

Обманута раја потрчала је њима као овце на солило. Међутим, сарајски Муслимани са осталим Бошњацима навалили су на Херцеговину и подигли херцеговачке Муслимане. Почели су се борити око Невесиња, Гацка и Стоца и тако је у свакој нахији почела међусобна борба. У разним мјестима дошло је до битака у којима једна страна није жалила друге. Муслимани су ударили на рају као вуци, а раја, слушајући како њихове вође кличу: „За часни крст напријед“, соколила се и, не жалећи своје крви, тукла се очајнички. И поред тога што се догађало да је на једног султановог приврженика долазило по 20 противника, ипак је, у бојевима више погинулих било међу Бошњацима него међу онима на султановој страни. Када је раја односила побједу, Бошњаке су гонили до Загорја*** и до Мостара, али не даље; а када би побједили Бошњаци, наши су (тј. херцеговачки) великаши**** бјежали — Али-ага у своју тврђаву Столац (дешавало се да се он овдје затвори, па онда оспе из топова), а Баш-ага и Смаил-ага у Никшић, гдје их Бошњаци нису смјели гонити, не усуђујући се, да се без водича упусте у *дуге планине*.***** Тамо су они остали неко вријеме, док би се Бошњаци, размјестивши по градовима своје муселиме и кадије, вратили кућама. Четврти вођа султанове стране, Хасан-бег Ресулбеговић, обично је одлазио у Дубровник (Рагузу).

У то вријеме живио је у Дубровнику неки Нико Драгоман, писац и преводилац с руског језика. Он је био велики пријатељ с Хасан-бегом. Они су се договарали међусобно и почели састављати фермане, које би само добар познавалац могао разликовати од оригиналних. У тим ферманима султан Махмут је објављивао да ће послати војску из Румелије у Босну и да ће дати права свакоме ко се за њега буде борио. А на другој страни тих у Дубровнику фабрикованих фермана писало је на српском ово:

* Овај поклик „златни крсте“ треба схватити као паролу.

** То јест 12,5 копејки у сребру.

*** Загорје је крај у подножју гора које одвајају фочанску и чајничку нахију од југозаладне Херцеговине.

**** То јест Али-ага Ризванбеговић и његови другови.

***** Дуге планине (Дуга, прим. прев.): дуг паралелан ланац гора, који дијели Колашин, Дробњаке и Никшић од остале Херцеговине.

„Хришћани моји православни! устаните за часни крст и не дајте се бунтовницима у руке. Стојте чврсто, борите се с непријатељима, док ја дођем са својом војском. Николај Павлович,¹¹ цар руски.” Ето такве је фермане састављао Хасан-бег са Николом Драгоманом. Када су фермани били готови, Хасан-бег их је послао својим друговима, Али-аги у Столац, Смаил-аги и Баш-аги у Никшић.

Та су господа почела сазивати сеоске старјешине и Муслиманима читали турски ферман о том како ће султан наградити своје поборнике више него се то може ријечима исказати; а дешавало се да су ове старјешине поједине хришћане уводиле у собе, нудили их кафом и чибуком,^{*} вином и ракијом, хљебом и месом, и тада им читали тобожњи ферман од Николаја Павловича. На тај начин они су дигли сав народ против бунтовника и свуда их потукли до ногу. Када су ово сазнали босански Муслимани, окупили су се и одмах пошли на Херцеговину, дигавши са собом и неке херцеговачке Муслимане. Бунтовника, што босанских, што херцеговачких Муслимана, сакупило се око 14 000. Сва је та војска дошла до Невесиња и ту се заметнуо бој. Бошњаци су однијели побједу, а султанове присталице разбјежале су се куд је ко могао. Али-ага је отишао у свој Столац и ту се припремао да се брани топовима. Бошњаци су опљачкали Невесиње, спалили неколико села, разорили цркву и одатле се спустили у Столац, и њих 15 000 на броју опколили Али-агину тврђаву. Они су заузели доњи град, али нису могли да продру у тврђаву, коју је Али-ага јуначки бранио. Том приликом је погинуо и старији Али-агин брат, од друге мајке, Хаџи-бег.¹² Ха-

* Угошћавање кафом и духаном била је част која се није хришћанском становништву указивала од Муслимана, и зато је ово њима било ласкање.

¹¹ Никола I (Николај Павлович, 1796—1855), руски цар 1825—55; наслиједио брата Александра I. Владао потпуно аутократски, ослањајући се на жандармерију и чиновништво. У почетку владавине угушио устанак декабриста (1825) и устанак у Пољској (1830—31); спречавао развој науке и утицај Запада и прогонио сваки слободарски покрет. У циљу насилне русификације Никола I је прогањао припаднике неруских нација и неправославних религија; постао је „европски жандарм“ и директном војном интервенцијом угушио мађарску револуцију 1849. Водио освајачку спољну политику; ратовао је с Персијом (1826—28) и водио два рата с Турском (1828—29, који је закључен Једренским миром, и тзв. кримски рат, 1853); главни циљ му је био уништење Турске, коју је називао „болесником на Босфору“ (*Мала енциклопедија Просвета*, 2, М-Ш, Београд, друго издање, 1969, стр. 177).

¹² *Мехмед-бег*, доцније назван Хаџи-бег или Хаџун Ризванбеговић (1768—1832), полубрат Али-пашин, контроверзна личност, господар Хутова и околине. „Према народним предањима, од којих су нека прикупљена, био је то занимљив и оригиналан лик. У својој младости интересовао се за науку, поред осталог за астрономију и медицину. Отјеран из очинског дома због непослушности, он је много путовао, и посјетио је, поред других земаља, Сирију (гдје је, у Аки, ступио у службу Ахмед-паше Ђезара, поријеклом Херцеговца), Меку (одатле титула: Хаџија), Цариград. Док је још био у Азији, чуо је за Наполеона, чији га је херојски лик привукао.

џи-бег је био један од побуњеничких вођа, и Али-ага га је заклао у Стоцу, у Узуновића Махали. Опсада није дуго трајала, јер је стигла вијест да је у Босну с војском ступио султанов сараскер Махмут-паша¹³ и разбио непокорне сарајевске Муслимане. Ова је вијест као гром поразила бунтовнике. Сва војска босанскохерцеговачких *чистунаца* (тј. бунтовника) разбјежала се испод Стоца и разишла кућама. Главни вођа чистунаца у овим борбама био је Хусеин-капетан* из Градачца,¹⁴ а осим њега биле

По повратку у Херцеговину, уживо је глас крволочног тиранина, познатог по својим насиљима над рајом. По Вукасовићу, владао је у својој кули у Хутову, као независан господар у свом крају, налик на њемачку феудалну властелу из доба Максимилијана I, тиранишући сусједи и путнике намјернике. У толикој мјери да се није задовољавао традиционалним турским казнама (набијањем на колац итд.), него је измишљао друге, још свирепије. Обожавалац Наполеона Бонапарте, он је одржавао пријатељске везе с Французима и дописивао се, поред осталог, са Мармоном, Лонеом, Лористоном, Клозелом“ (Др Мидхат Шамић, *Француски путници у Босни на прагу XIX стољећа и њихови утисци о њој*, Сарајево, 1966, стр. 148—149). С полубратом Али-пашом водио је дугогодишњи сукоб око превласти и подјеле очевине. У том сукобу помагали су му и Французи, који су тада господарили нашим приморјем. Дуго је опседао утврђени Столац, који је бранио Али-паша. Ноћу између 26. и 27. фебруара 1832, Али-паша изненада отвори град и удари на нападаче. У тој крвавој борби погинуо је и Хаџи-бег (Хајрудин Ђурић, нав. дјело, стр. 213).

* Капетанима су се у Босни називали насљедни заповједници градова и нахија.

¹³ *Махмуд Хамди-паша* или у народу прозвани Кара Махмуд-паша, који је у првој половини 1832. године именован за босанског везира. Војску капетана Градашчевића потукао је прво код Бањске, а онда и код Пријепоља, а затим и самог Хусеин-капетана на Палама, крајем маја 1832. Пред самим Сарајевом Махмуд-пашиној војсци придружили су се Али-паша Ризванбеговић и Смаил-ага Ченгић са својим трупима и Градашчевићева побуна је тиме била угушена. Било је то 4. јуна 1832. године (Хајрудин Ђурић, *Али-паша Ризванбеговић — Сточевић*, стр. 214—215).

¹⁴ *Хусеин-капетан Градашчевић*, популарно назван *Змај од Босне*, родио се, највјероватније, 1802. године у Градачцу, у врло богатој и угледној породици, која се помиње још почетком 18. вијека. Први познати члан ове породице био је *Госе Ахмед-капетан*. Хусеин је био син чувеног *Осман-капетана*, кога спомиње народна пјесма као јунака и витеза. Хусеинова мајка је била Ђурђијанка (Грузијанка), паметна и побожна жена, па је одгојен у вјерском духу. Арапску калиграфију учио је код *Мула-Местиче Дивовића* из Сарајева. Хусеин је имао тројицу браће: Мурата, Осман-пашу и Хаџи-Бећир-бега. Капетан Градачца постао је већ 1821. и ову дужност је вршио све до 1832. Проживио је бурне дане за вријеме везировања *Алије Целалудин-паше* и *Абдурахим-паше* (Абдурахман), који су настојали спровести у Босни султанске реформе. Хусеин-капетан је био уз Абдурахман-пашу, гледајући како лете главе босанских кољеновића. Након смјењивања Абдурахман-паше, за везира у Травнику дошао је (1828) *Морали Намик-паша*, који је настојао да мирним путем успостави *низам* и спроведе и друге реформе. Све је ово наишло на жесток отпор босанских капетана и других првака, па је убрзо у Тузли одржан састанак, на коме је Хусеин-капетан изабран за вођу покрета. Овим избором нису били задовољни херцеговачки прваци — Али-паша Ризванбеговић, Смаил-ага Ченгић и други, тако да су остали до краја Хусеинови противници.

Војска Хусеин-капетана заузела је Травник 26. марта 1831. и заробила Намик-пашу, али је овај ускоро — преко Далмације — побјегао у Херцеговину и склонио се код Али-паше Ризванбеговића. Хусеин-капетан ступи у везу са још једним султановим противником — Мустафа-пашом Бушатлијом или Шкодра-пашом, скадарским везиром. Са око 25 000 војника Хусеин-капетан се 13. априла 1831. упутио према Косову, у помоћ Бушатлији. Споро прикупљање и кретање Босанаца искористио је велики везир Мехмед Решид-паша, па је разбио Бушатлијину војску код Прилепа и она се разбјегала према Скадру. Хусеин-капетан је 18. јула 1831. потукао код Качаника везира Мехмеда Решид-пашу и 21 000 његових војника. Након ове сјајне побједе, Хусеин-капетан је наредио Крајишницима, Поварцима и Фочаџицама да пођу на Херцеговину, али се овај поход није завршио успјешно. Штавише, Смаил-ага Ченгић их је потукао у борачкој нахији.

Хусеин-капетан није знао искористити побједу на Косову, нити је отишао у помоћ опсједнутом Бушатлији у Скадру, већ се вратио у Босну. У војсци се већ јављао раздор и борба за превласт међу вођама. Ово је искористио велики везир Мехмед Решид-паша, па је навалио на Скадар и присилио Бушатлију на предају. Кад се тријумфално вратио у Сарајево, Хусеин-капетан је почетком октобра 1831. изабран — на предлог Мујата Златаревића — за босанског везира с титулом паше. Овај избор никада није био потврђен од султана, али је Хусеин остао као везир све до 4. јуна 1832. Столовао је у Травнику. Узалуд је тражио ферман за везирство, јер је у Цариграду проглашен за бунтовника и узурпатора. Хусеин-капетан је одржавао и тајне везе с Милошем Обреновићем, који му је као „дар“ послао 50 000 гроша и дјелимично био посредник у контактима с представницима турске власти, али је ова веза брзо била нарушена тражењем да се Босни врати Јадар и Рађевина. У прољеће 1832. на Босну је кренула војска од 18 000 арнаута и 12 000 низама (регуларне јединице) коју је предводио *Махмуд Хамди-паша*, прозван *Кара Махмуд-паша*. Пошто је потукао Босанце код Бањске и Пријепоља (у мају 1832), Махмуд-паша се упутио према Сарајеву. На Палама је 31. маја 1832. разбио Хусеинову војску. Посљедњи отпор дат је 4. јуна пред самим зидинама Сарајева. Хусеин-капетан се борио заједно с Али-пашом Фидахићем и Мујатом Златаревићем. У крвавој и очајничкој борби, под Хусеин-капетаном је погинуло осам коња. У одсудном часу, Херцеговци стигоше у помоћ Кара--Махмуд-паши. Хусеинова војска се тада разбјегала, а 5. јуна Кара Махмуд-паша је ушао у Сарајево. Хусеин-капетан се вратио у Градачац, запалио свој двор и 16. јуна 1832. прешао код Жупање у Славонију. Осим његове жене и сина *Мухамеда*, са њим је било 50 пратилаца, 22 жене, 26 дјеце и 40 слугу. Повео је 20 атова и 111 коња и понио доста новца и драгоцености. Сви су смјештени у Осјеку. Узалуд је тражио да га прими цар Фрањо Јосип у Бечу. Метерних му је предложио да тражи помиловање од султана и обећао да ће се за њега заузети и аустријски ћесар, што је Хусеин-капетан и учинио, заједно с Али-пашом Фидахићем. У септембру 1832. стигао је султанов ферман којим је Хусеин-капетану дозвољено да пређе у Турску, а да не може живјети у Босни, него ондје гдје му одреде цариградске власти. Отишао је одмах у Земун, гдје му је прочитан ферман и предложено да остане на аустријском земљишту, или пређе у Турску. Он је прихватио ово посљедње, па је 1. октобра 1832. прешао у Београд, гдје га је примио везир. Ту се разболио и одлежао два мјесеца, под бригом Милошевог љекара дра Батрола Куниберта. У децембру исте године кренуо је са Фидахићем и Златаревићем у Цариград. Султан му је понудио да прими велики чин над низамом, али је Хусеин-капетан то одбио, па зато буде прогнан у Трапезунт. Али, прије него је пошао, умро је у Цариграду. Датум није тачно утврђен, али се приближно одређује — 30. јул 1833. Неки претпостављају да је отрован, док други мисле да је умро од заразе, јер је тада харала колера (Хамдија Крешевљаковић, *Хусеин-капетан Градашчевић — Змај од Босне*, Напредак, хрватски народни календар за 1932, Сарајево, 1931, стр. 105—131).

су и друге вође: Фирдус,¹⁵ капетан из Ливна, Турханија,¹⁶ Бабић,¹⁷ Шерифија¹⁸ и други. Тада су херцеговачке вође* пошле с војском у Сарајево, ту се јавили Махмут-паши и договорили се с њим о даљим дејствима.

¹⁵ *Ибрахим-бег Фирдус или Фирдус-капетан*, посљедњи ливањски капетан. За његовог сина Мухамед-бега била је удата Ума, кћи Али-паше Ризванбеговића, која је умрла у Ливну 1863. Фирдуси су стара босанска беговска породица. Један члан ове породице био је турски изасланик у Персији, и када се отуда вратио у Босну назвао се Фирдес, из чега је к-сније настало Фирдес, и коначно Фирдус (Хамдија Крешевљаковић, *Прилог родословљу куће Ризванбеговића*, Нови бехар, Сарајево, 1. VI 1935, VIII 20—23, стр. 367; Хамдија Чемерлић, *Алибег Фирдус*, Календар Гајрет за 1939, Сарајево, 1938, стр. 330). Фирдус-капетан се није прикључио устанку Хусеин-капетана Градашчевића, али је ипак касније уморен у Травнику. „Кад је Градашчевић послао Фирдусу своје људи да га предобију за устанак, он им је одговорио: „Ја у томе видим прсте Аустрије, она подиже у Босни устанке и финансира их зато да прикаже Европи како је потребно да њезина управа смири и уреди Босну; Заведена и фанатична маса порушила је топовима дворе Фирдус-капетана, а један млади Пирија хвалио се оцу како је куглом из топа порушио бегово ћоше. Стари му је рекао да није порушио бегово ћоше, него свој властити чанак“ (Др Осман Фирдус, *Истина о породици бегова Фирдуса. Поводом једног написа београдске „Политике“*, Југословенски лист, Сарајево, 12. X 1938, XXI, 240, стр. 7). Син Фирдус-капетана био је Абдурахман-бег (умро 1865), а унук Али-бег Фирдус, муслимански првак у Босни за вријеме аустроугарске окупације.

¹⁶ *Мехмед-бег Турханија или Турхан-бег*, побуњеник на страни Хусеин-капетана Градашчевића, по чијем је налогу у јуну 1831. ишао на челу војске у Херцеговину да похвата херцеговачке капетане, који се нису прикључили антисултанском покрету. Турхан-бег је био Сарајлија. Погинуо је 15. августа 1840, код Витеза, у борби с војском травничког везира Веџихи-паше. О његовом хватању и смрти фра Грго Мартић је записао: „Значајно је овдје како су ухватили једнога од војвода усташких Туран-бега и довели га под чадор везиру. Упита га везир: „Што си устао на цара, Туран-бег?“ Одговори: „Нијесам на цара, него на зулуме и зулумћаре.“ — „А тко је“, вели паша, „зулумћар?“ — „Е, то ти исти“, рече Туран-бег. То је везира тако разљутило, да је потеглао двије мале пушке и убио га“ (Фра Грго Мартић, *Запамћења*, стр. 170).

¹⁷ *Мустафа-паша Бабић*, звани Хрњо, врло богат Сарајлија и истакнута личност у Градашчевићевом покрету. О њему опширно пише Стака Скендерова у *Љетопису Босне*. Поред осталог, био је муселим сарајевски. Као првог од угледних Босанаца, ухапсио га је Омер-паша Латас када је стигао у Босну, у љето 1850. Мустафа-паша Бабић је отпремљен у Цариград, у првом транспорту побуњеничких вођа, 29. јануара 1851. године. „Под јаком војном екскортом отпремљен је тај транспорт преко Кладња, Тузле и Брчког на Саву. Одатле је имао бити отпремљен воденим путем за Цариград“ (Хамдија Капицић, *Омер-паша Латас у Босни. Пацификација Босне*, Гајрет календар за 1939, Сарајево, 1938, стр. 63—64).

¹⁸ *Фазли-паша Шерифовић*, син сарајевског муле Накиб-ефендије Шерифа, који се у Сарајево доселио с Крима и оженио из Тичића код Зенице. У априлу 1851. године, по наредби Омер-паше Латаса, коме је био лојалан, Фазли-паша је — заједно са Иваном Фрањом Јукићем — ишао у посјету бану Јелачићу у Загреб (Фра Грго Мартић, *Запамћења*, стр. 169. и 185). О Фазли-паши врло емотивно и пластично пише Стака Скендерова у *Љетопису Босне*. Ухапшен заједно са многим босанским беговима, Фазли-паша је 17. VIII 1851. протјеран у Малу Азију, без права повратка у Босну (Хамдија Капицић, *Омер-паша Латас у Босни*, стр. 66—67).

* То јест вође султанове стране (султанови поборници) и Херцеговини

Из Сарајева су опремили Али-агу Ризванбеговића и Смаил-агу Ченгића с војском у Цариград, у помоћ султану против Мехмеда Алије Египатског,¹⁹ који је хтио свргнути султана с пријестола, или га принудити да очува јањичаре. Султан Махмут упутио је против њега своју војску у којој је био и Али-ага (Ризванбеговић) са својим Херцеговцима. Војске су се судариле код Иконије,²⁰ али се султанов војсковођа договорио с Мехмедом Алијом и, кад је бој почео, он се предао у ропство, а војска му се разбјегла. Од херцеговачких Муслимана многи су прешли на страну Мехмеда Алије и били су примљени у његову службу. И поред тога, Али-аги је пошло за руком да заплијени шатор и све ствари вјероломног војсковође (заповједника) и он се, с тим плијеном, јавио султану, који га је богато наградио, именовао га пашом и поставио за везира херцеговачког (над Херцеговином). Тако су причали Али-паша и његови људи када су се вратили из похода.²¹ Али-паша је такође говорио да му је султан одобрио да се Херцеговина одвоји од Босне и постане независна, и да све пролази кроз његове (пашине) руке — харач, порези, десетина; да кадије* и спахије** буду њему потчињени, једном ријечју, да он буде господар у Херцеговини над свим и свима. Паша је стигао из Цариграда у Мостар 12. маја 1833. године.

Кад се Али-паша приближио на дан хода Мостару, изишли су му у сусрет кајмекан Хасан-бег Ресулбеговић, митрополит херцеговачки Јосиф²² и све поглавице и угледна лица и духовна и свјетовна, са мноштвом народа. Тако смо га пратили све до

¹⁹ Мехмед Алија (1769—1849), египатски државник; борио се против Наполеонових трупа у Египту (1799—1801); од 1805. турски намесник у Египту; ослободио се утицаја мамелука покољем њихових бегова 1811; Порта му је 1841. признала наследно право намесништва у Египту, Судану и Синају; ојачао Египат, извршио реорганизацију војске и основао морнарицу. Сматра се творцем модерног Египта; оснивач је династије која је некада владала Египтом (*Мала енциклопедија Просвета*, 2, М-Ш, Београд, друго издање, 1969, стр. 82).

²⁰ Султанова и египатска војска сукобиле су се 21. децембра код града Коније. Султанове трупе је предводио Мехмед Решид-паша, а египатска је била под заповједништвом Ибрахим-паше. Закратко, турска војска је била потучена и повукла се (Хајрудин Ђурић, *Али-паша Ризванбеговић — Сточевић*, стр. 216).

²¹ Иако је стигао у Цариград у помоћ Султану, Али-паша није учествовао у рату против Мехмеда Алије (Хајрудин Ђурић, исто).

* То јест, судије.

** Спахије — угледни људи који су имали право да узимају десетину са одређеног броја села, али су били дужни да се јављају у војску са својим људима, снабђевени свим неопходним о властитом трошку.

²² Јосиф, херцеговачки владика од 1816. до 1835. и од 1848. до 1854, Грк по народности, врло утицајна личност у Херцеговини свога времена. Пријатељ Али-паше Ризванбеговића, а лукав и препреден, вјешто је служио интересима турске власти али и властитим циљевима. Чокорило и Памучина спомињу га често, јер су с њим били често у непосредном додиру, али углавном у негативном смислу. О њему види посебно у *Животопису Серафима Шолаје*.

Мостара са веселим поклицима и пјесмама. Крштени народ радовао се као да је свети Никола сишао с неба, док је, напротив, већина Муслимана била у тузи и страху (јер су се надали освети, прим. прев.) зато што су некад били против новог везира. Хришћани који су се борили за султана и за овог везира веселили су се, у нади да ће их огријати сунце, послије онога што им је он говорио: „Рајо, за крст часни! О, рајо! Ево вам фермана цара Николаја; имаћете сваког добра”. Они су запамтили те ријечи и зато су га с радошћу и с пјесмама пратили до самог Мостара. При уласку везира у Мостар пуцало се из топова а затим се разишло кућама на ноћење.

Другога дана Али-паша позове владику Јосифа и све прваке православне који су били у Мостару себи на диван.* Отишли смо сви заједно са митрополитом везиру, у кућу Челебића (у којој је одсио Али-паша), гдје га затекнемо у одаји, како сједи на столици: ми се постројисмо по реду, како коме доликује. Он је разгледао сваког и, ако кога није знао питао је о њему митрополита Јосифа или зета митрополитова Јована Анђелопоља.²³ Кад су му их све представили по имену и звању паша поче овако говорити:

„Владико, и ви калуђери и попови, кнезови** и рајо! Ја сам сад везир. Султан, господар, одликовао ме: дао ми је Херцеговину и поставио ме за пашу у њој; одијелио је за мене од Босне, да ми не би сметали босански шљивари.*** Султан ми је дао власт да све иде кроз моје руке: ко хоће да се тужи у Травник, ево му Травника; ко хоће да се жали у Стамбол, ево му Стамбола.**** — И ту је паша себе ударио по ордену***** који му је дао султан. — Ја хоћу, владико, валахи, билахи,***** да у мене свак живи мирно и задовољно, у здравље султаново, и да у земљи не буде више разбојника. О томе нам се ваља најприје побринути. Ако се неко полакоми, па украде овна или јаје и мени то пријаве, валахи, билахи, мушкетаћу лупежа. И ево шта још хоћу: да у Херцеговини не буде никога ко би крио хај-

* То јест, засједање.

** Кнез — сеоски или градски старјешина.

*** Босна је богата шљивама и, пекући од њих ракију, добија од њих велики приход. Због тога Херцеговци, који се поносе својим грожђем, Босанце у шали називају *шљиварима*.

**** Преко мјесног суда у Мостару могла се покренути парница у главном обласном суду у Травнику, мјесту боравка главног управитеља Босне и Херцеговине, а одавде је било могуће поступак пренијети у Константинопољ. Али-паша је говорио да он сада у свом лику обједињава све инстанце.

***** Турски орден је огромне величине и носи се скоро на трбуху.

***** Клетва, у значењу „Бога ми!“

²³ Утицајан чиновник и преводилац у турској администрацији, грчке народности, који се често помиње у више догађаја и послова везаних за владику Јосифа, с којим је био у сродству. О њему опширније говори Памучина у *Животопису Серафима Шолаје*.

дуке. Тако кажите по селима. Ја хоћу да сваки ради свој посао и да у свакога буде безбједна част, и имање и породица. Ви ћете, ако Бог да, у мене бити и слободни и спокојни.* Ја, валахи и билахи, тако мајци својој на кијамету не био муж,** нити ћу учинити, нити ћу пустити да ко учини каква зла по Херцеговини.

Таква је била заклетва Али-пашина да ће праведно судити раји. Затим нам је казао: — Хајдете сви кућама, док се ја одморим. На тај његов говор одговорио му је Марко Будимчић²⁴:

— Господару! Слава Богу и нашем султану,*** а и теби, царском намјеснику и нашем господину! Ми, раја, од данас знамо да ће нас сунце огријати. Ти си, господару, за рају и отац и мати. Султан нас је дао под твоје покровитељство и какав ти будеш раји, такав ће теби бити Бог и милостиви султан.

Те ријечи као да нијесу биле по вољи паши и он одговори:

— *Аферим*,**** Будимчићу, пасји сине!... Ја знам да си мајстор у говору. Ти све сједиш у Љубињу код кадије и научио си се готово к'о љубински кадија!

— Амин, господару, на твоје благословене ријечи — одговори Будимчић — но тебе, господару, умољава сва раја да нам не задржаваш зидање цркве.

У то се вријеме градила мостарска црква, те је потребно било купити у новог везира нову бурунтију (писмену дозволу).

— Валахи, Будимчићу — рече паша — ја ћу вам дати нову бурунтију, или ћу потврдити стару. Ама, болан,***** у мене су три сина, па, вала, требало би да им мостарска раја учини какав пешкеш. А ја, Боже сачувај, ја нећу ништа од вас.

По томе је паша даривао свакоме од Срба првака по једну кабаницу сукна, које је стајало до 20 пијастера***** аршин. Зато је Али-паша узео што у новцима што у поклонима до 20 000 пијастера.

Тако је, ето, почела и јавила се нова управа у Херцеговини. Управитељ је увијек говорио народу једно, а мислио и радио друго. Од сада су настала времена све гора и гора. Насиља, увре-

* Као образац говора херцеговачких Муслимана, препуног турцизма, навешћу двије фразе како их је рекао Али-паша: „Ја оћу да је свакоме емин, рз и образ, мал и евлад; бићете са мном, ако Бог да, сербес и раат.“

** „И тако ја мајци својој на кијамету не био муж!“ — страшна муслиманска клетва.

*** Тешко је тачно превести израз *честити цар*, којим Срби обично називају султана.

**** *Аферим* значи што и „браво“.

***** *Болан*, то јест, биједниче, презрив израз, који се непрестано употребљава приликом разговора вишег с нижим (има се у виду друштвена љествица — прим. прев.).

***** Пијастер сада вриједи пет сребрних копејки, али је у то вријеме био нешто скупљи.

²⁴ О овој занимљивој личности нису се могли наћи неки потпунији подаци.

де, терет повећаног данка, десетине, приреза, намета, а уз то рђави и несносни односи између ага и кметова, међу горшњацима и чобанима* — све те невоље и неправде излио је Али-паша на сиромашни народ. Није прошло много времена, и он је тражио крви рајине. „Гдје год чујете тужбу на какво Влашче” (деминутив од *Влах*, тј. хришћанин, презриво), говорио је својим посланицима, крвопијама које је растурао по Херцеговини, „да је учинило што ружно, одмах га убијте; гдје се читаво село људски не влада, пошаљите сељане мени.”

Тако се упутио крвопија Ибрахим кавазбаша²⁵ (начелник полиције) са друговима, — и колико су људи они побили по Херцеговини!... У Невесињу има село Рогача са седам православних кућа. Из сваке куће они су узели по једног човјека и отпремили Али-паши у Мостар. Паша их је све поубијао. Кривица им је била та што су, као бајаги, пуштали хајдуке на конак. Отуда је разбојник Ибрахим кавазбаша прешао у Загорје, у фочански округ, и убио тамо 16 људи (неке објесио, а неке стријељао), без икаква испитивања и суђења. „Зато”, говорили су им, „што вама, Власи, долазе ускоци” (ускоцима називају оне који притиснути насиљем одбјегну у Црну Гору). Тако су ове крвопије прошле кроза све нахије и поубијале мноштво хришћана, потпуно невиних.

Али-паша је имао око себе много злих људи, који су га подстрекавали на разна злочинства. Они су самовласно чинили много зла, били су и убијали људе, а везир их никад није прекорнио због тога. За своје ближње он је био добар, али за народ није могао бити гори. Рачуна се да је за 18 година своје владавине убио око 1000 самих православних. Ја сам видио за све то вријеме само четири случаја када је наредио да се стријељају Муслимани. Два пута је дизао војску на Граховљане и ту сјекао хришћане колико је могао; а два пута је ишао и на Дробњаке, о чему је већ било писано.

Али-паша је саградио нову тврђаву у Стоцу, али је није довршио како је хтио. Отео је од власника једно прекрасно мјесто и начинио на њему љетниковац са џамијом и мектебом. Ту је он увео и гајење свилене бубе, насадио много дудова, маслина, и саградио хан. То мјесто се зове Буна,** по ријеци Буни, која извире испод благајске тврђаве. Мјесто је необично лијепо: ту се слијева Буна у Неретву, риба је у тим ријекама одлична, а

* Једини пашњаци у Херцеговини налазе се на планинским висоравнима, и тамо, из далеких долина, догоне чобани стоку — због тога и долази до сукоба између мјесног становништва које живи у тим планинама и чобана испашара.

** Два сата од Мостара.

²⁵ *Ибрахим-ага Пијулија* или *Ибрахим кавазбаша* често се спомињу у записима његовог времена, по крвавим злочинима које је починио. Ближи биографски подаци нису познати. О њему говори и Памучина у *Животу Али-паше Ризванбеговића*, као и фра Грго Мартић у *Запамћењима* (стр. 179—181).

сваки јужни плод може успијезати на том мјесту. Али-паша је ту намјестио и велике цијеве, провео кроз њих воду из Буне, те је начинио од олова огромну аждаху, из чијих је чељусти падала вода у камени басен, у коме су пливале прекрасне рибе. Ту је он волио и да сједи, и када су му слуге крвопије доносиле главе погубљених Срба, наређивао да се, недалеко, набију на коље, те их је са уживањем посматрао.

Али-паша је много волио жене. Имао је једну закониту жену, која му је родила и васпитала синове:²⁶ Навиз-пашу (кога су звали Зулфо), Ризван-бега, Хафиз-пашу и, најмлађег, Рустем-бега. Друге жене, за свој ђеиф, куповао је у Цариграду и то су биле Ђурђијанке (Грузијанке). Причали су да су оне љепше од свих жена и од тада је код нас ушло у изреку: „Лијепа као Ђурђијанка”. Таквих пет је купио у Цариграду. Шесту су робиње довеле са собом као дијете и он је васпитао у својој кући. Кад јој је било 12 година, узео је к себи и надјенуо јој је име Меслици-ханума (тј. неупоредива госпођа).²⁷ Након годину дана родила му је сина²⁸ и он га је назвао, у част египатског вице-краља, Мехмед Алија. Али, највиша забава и наслада његова била је гледати мртве главе на кољу оградe. Из његова двора у Мостару није се могао видјети зид тврђаве јер је био низак, и зато је Али-паша одмах наредио да се он подигне, како би га могао гледати кад сједи за ручком и вечером. На врху зидова,

²⁶ Не подударају се у потпуности подаци о броју Али-пашиних жена и дјеце. Прва његова жена, *Нефифа* (Чокорило је зове Хаџи-ханума), родила му је синове: *Зулфикар-бега* или *Нафиз-пашу* (код Чокорила Навиз-паша), који је изненада умро у Имотском 30. децембра 1850 (види биљешку бр. 45); затим *Ризван-бега* или *Хафиз-пашу*, који се често помиње у дјелима Чокорила и Памучине, и *Рустем-бега* или *Рустан-бега*, који је био мостарски муселим. Из првог брака Али-паша је имао и двије кћери: *Хабибу* и *Шаџиру*. Кћи *Фатима* (вјероватно из првог брака) умрла је у Мостару око 1850. Али-паша је имао и кћер *Уму* (види биљешку бр. 17). Након Али-пашине погибије, сви чланови његове породице били су протјерани у Малу Азију. Рустем-бег је умро у Цариграду око 1863, прочувши се као турски пјесник под именом *Рифат*. Хафиз-паша је постао једренски мутесариф (окружник), а умро је у Мостару неколико дана послје окупације БиХ (1878). Хабиба је највећи дио живота провела у Цариграду и прославила се као пјесникиња, као и брат јој Рустем-бег. Умрла је око 1890. године (Хамдија Крешевљаковић, *Прилог родословљу куће Ризванбеговића*, стр. 367; Хајрудин Ђурић, *Али-паша Ризванбеговић-Сточевић*, стр. 258. и 290). О најмлађем Али-пашиним сину, *Мехмеду Али-пашу*, види биљешку бр. 28.

²⁷ *Меслици-ханума* или *Мислици-хана*, кћи Абдулахова, ослобођена робиња, Черкескиња. Али-паша се с њом вјенчао 2. X 1849. у Мостару. Умрла је у Цариграду 1916, у дубокој старости, надживјевши сву Али-пашину дјецу (Хамдија Крешевљаковић, *Прилог родословљу куће Ризванбеговића*, стр. 367).

²⁸ *Мехмед Али-паша Ризванбеговић-Сточевић*, син Меслици-хануме и Али-паше Ризванбеговића, рођен у Мостару 1850, а умро у Ерзеруму 1902, као царски везир (види некрологе: *Мехмед Али-паша Ризванбеговић*, Босанска вила, Сарајево, 1902, XVII, 6, стр. 120; 7, стр. 123—125, затим чланак: Хамдија Крешевљаковић, *Прилог родословљу куће Ризванбеговића*, стр. 367).

око све тврђаве, причврстио је заоштрено дубово коље, које је украшавао хришћанским главама.

Кад би коме нешто хтио запријетити, говорио је: „Ти нећеш престати док ти главу не одрежем и не набијем на колац. Тек тада ћеш се примирити.” Од таквих ријечи у несретнику се мрзла крв, те није био у стању ни ријечи проговорити. На тој тврђави било је до 150 колаца и на свакоме је штрчала по једна мртва глава. Кад су му слуге крвопије доносиле каквугод свјежу главу, те нијесу знали куд би с њоме, пошто су сви коци били пуни, то је Али-паша наређивао да се са њих збаци једна или више већ осушених глава да би могли нову набити. Скинуте главе бацане су на пут и дешавало се да су их дјеца котурала као лопте а нико их није смио сахранити, осим ако би се нашла каква побожна душа, која би то кришом, по ноћи, учинила. Али-паша би убојице даровао добрим новцима, а ако је убијени био познат човјек, осим новаца (по 20 дуката) награђивао је убојицу и челенком, назвавши га уједно газијом (тј. херојем): „Аферим, газија! За другу ћу те још боље наградити!”

Тај зли управитељ старао се да остави након себе у народу и добар и рђав спомен, како би га једна страна благосиљала, а друга проклињала. Зна се већ која је страна требало да га благосиља, а која да проклиње. (Поред све своје крвожедности, био је често праведан и свето је испуњавао своје обећање.) Године 1834. он је наручио пиринчано сјеме и људе који су знали одгајати пиринач, те је натјерао становнике љубушке нахије да га сију по својим равнинама. Љубушки Муслимани покушали су да се противе томе, али их је Али-паша силом принудио. Тако је он завео тамо сијање пиринча и тиме се то мјесто данас обогаћује, продајући пиринач по читавој Херцеговини и Босни. Тамошњи пиринач је бољи него онај који се довози са стране. Али-паша је установио и ступе за пиринач: једну у љубушком а другу у Мостару.

У Мостару је на туђој земљи, сазидао двор за свој харем и други двор за судницу: ту је такође подигао хан и џамију, уз коју је намјестио дервише. Поред те џамије одредио је мјесто за своју гробницу и гробницу своје породице. Ту је сахранио и професора Теофила Стефановића²⁹ из Задра, који је дошао њему из манастира Савине, код Новога,* и примио исламску вјеру, једино због своје жене, коју је довео са собом и превео на ислам.

Али-паша им је дао кућу, а јело им је слао са свога стола. Тај професор наскоро је умро од срчаног удара, 1. јануара 1849, и Муслимани су му одмах узели тијело, окупали, запушили уста, нос и уши памуком те га сахранили у поменутом гробљу, гдје ће чекати судњи дан. Остала му је жена, доста млада и бездјет-

²⁹ У досадашњој литератури о Али-пашином времену није се могло сазнати нешто више о професору Теофилу Стефановићу.

* На улазу у Которски залив, у Аустрији. (Нап. преводиоца: у Чокорилово вријеме овај дио нашег приморја припадао је Аустрији).

на. Али-пашиница се одмах почела бринути да је уда, како не би зажељела да се поново врати у Нови. Нашли су јој и мужа, неког слугу Али-пашиног по имену Бабана, старог и ружног, и оженили га њоме. С њиме је она имала једну кћер. Затим, када је нестало Али-паше, кад је био заведен нов поредак, кад је дошао и аустријски конзул, дошла је Бабановица и почела говорити: „Ја нисам Муслиманка. Ја сам хришћанка, Марија, а моје је дијете хришћанско” . . . Молила је владику Јосифа да јој крсти кћер, те је он и крстио дијете и надјенуо му име Ана. Када су Муслимани за то дочекали, почели су се парничити са Маријом и аустријским конзулом. Суд је ријешио да дијете мора остати у исламској вјери, а начелник војске Шаћир-паша узео га је к себи и одвео у Румелију, али је Марија остала хришћанка.

Али-паша је имао дјела од сваке руке, али их ја не могу све описати. О дјелима његовим дуго ће се говорити и писати у Херцеговини. Он је могао све радити и на све пазити. Године 1839. набио је петорицу живих хришћана на коље, а наредио је да се коље пободу на узвишици. Ти су људи живјели на коцу по неколико дана, тражили воде и грдили Муслимане толико да је Ибрахим кавазбаша, који их је натакао на коље, најпослије дошао и убио их из пушке, само да народ не слуша како Власи скрнавље вјеру Мухамедову.

Али-паша је подигао споменик некоме мостарском Муслиману, Шевији,³⁰ за кога су му Мостарци причали једно чудо. Када се био бој код Азова, тај се Шевија бријао код берберина у Мостару. Пола главе било му је обријано, а пола остало необријано. Изненада он скочи на ноге, истрча на трг и, ударајући руком о руку, поче викати: „Алах! Алах! Грдно ли су ђаури разбили нашу браћу, Турке, под Азовом!” . . .

³⁰ Шевија је Мустафа Ејубовић, познат у књижевности као Мустафа ибн Јусуф Ејјуби-заде, популарно назван, „Шејх Јујо“. Рођен је у Мостару 1650, гдје је код оца, мудериса Ејјуби-заде Јусуф-ефендија, завршио ниже науке. Год. 1677. отац га шаље на више школе у Цариград. Још као ђак на вишој медреси стекао је лијепо глас, нарочито када је написао коментар гласовитом дјелу „Миратул-усул“ (Кључ истине). Као ђак је написао једно дјело о реторици и једно о исламском моралу. Након завршетка виших наука, добио је мјесто мудериса (професора) на једној од најчувенијих цариградских медреса. Пошто је 1692. умро дугогодишњи мостарски муфтија Хасан-ефендија, Мостарци одмах позову Мустафа-ефендију из Цариграда да преузме муфтијско мјесто. Он се радо одазвао овом позиву, иако су га у Цариграду од тога одвраћали и молили да и даље остане као мудерис. Тада је изговорио ове ријечи: „Левла хуббул-ватани, лехарбетил биладус-су“ („Да није љубави према домовини, опустјеле би кршовите покрајине“). У Мостару је будио интересовање за науку говорећи: „Учите да будете образовани људи, а не учите да из науке црпите материјалну корист.“ Цијели живот је провео потпуно скромно. Написао је преко 25 дјела, како то тврди његов ђак Ибрахим еф. Опијач, који је написао његову опширну биографију. Умро је без породе, у Мостару, 1707. године, ожаљен од цијелог народа (Мухамед Ајкић, *Знамени-ности шећер-Мостара. Шејх-Јујо и његово турбе*, Југословенски лист, Сарајево, 29. I 1933, XVI, 29, стр. 9).

Када су се Муслимани повратили из боја, то су причали како су се тукли под Азовом и како би сви изгинули да изненада није налетео човјек на бијелом коњу, с обнаженом сабљом у рукама, са главом пола обријаном а пола необријаном, те је растјерао ђауре и тако њих избавио од непријатеља. Тако су причали мостарски Муслимани вративши се испод Азова. Запиташе их у берберници у који дан и у који час се то десило, те се установило да се баш у тај дан и у тај час бријао Шевија и излете напоље с полуобријаном главом, а у исти час јавио се и под Азовом. То су мостарски Муслимани испричали и Али-паши. Он је запитао гдје је Шевија сахрањен, те му казаше да је код Шарићеве џамије, на раскршћу. Ту му је он подигао споменик, који је стајао око 200 дуката.

Али-паша је отео много кућа и винограда у хришћана. Од његова двора до гробља, које се зове Царинско, простире се једна читава махала, хришћанска. Овдје је он овладао готово свима кућама и виноградима; ту се сад налази аустријски конзулат. Православној цркви мостарској припадала је једна, с њоме повезана башта, дуга 122 аршина а широка 102 аршина. Ту је земљу завјештао цркви покојни Лука Сјеран: промијенио је за свој виноград са Џијом Урумовећем и поклонио цркви. Али-паша није могао равнодушно гледати ту земљу у нашим рукама, отео је у нас без икаква узрока 1847. године и засадио на њој виноград. Њему је, како изгледа, била мала читава Херцеговина. Већ се по томе може судити какав је био за хришћане.

Он је отпремио 11. августа 1849. год. свог крвожедног Ибрахима кавазбашу у Пиву и Дробњак, да види нема ли тамо ускока. Ибрахим је тамо боравио све до октобра мјесеца и није нашао никаква дјела на ком би могао себи огријати руке. И тако се вратио из Дробњака у Пиву и дошао на конак у село Црну Гору. Преноћивши овдје, наредио је домаћинима да из сваке куће пође по један човјек с њиме и да га проведу кроз Пиву. Хришћани су пошли. Кад су се удаљили на сат од својих кућа, завезао им је руке и стријељао их ту, на равници код села Лисине. Тако је погинуло 15 људи и све на правди Бога вишњег — и зашто, зато да влаха* буде мање. То се десило 11. октобра те године. Кад је Ибрахим дошао везиру, тај га нимало није укорио. Напротив. Он га је још и похвалио.

Овдје ћу вам причати о једном момчету из Мостара, о Симату Грујици.³¹ Он је био пекар и служио је код пекарке која живи покрај Суходолске куле. Десио се муслимански пост, рамазан. Једанпут је зовнуо Симата к себи хехаја** и први савјетник Али-пашин Ахмет-ефендија и рекао му:

* Погрдни назив за хришћане, претежно православне, турске поданике.

** Хехаја — чиновник с нарочитим овлашћењем.

³¹ О смрти Симата Грујице Прокопије Чокорило говори и у свом Дневнику (Из Дневника Прокопије Чокорила, стр. 103), али се неке поједино-

— Симате, хоћу да ми, уз рамазан, доносиш кући меса колико ми је потребно.

— Требало је одговорити: „Ахмет-ефендија, ја то не могу учинити”, но јадно момче је рекло:

— Добро, ефендија, послушаћу те, али се у касапници не може вазда наћи меса.

Ахмет: — Еј, Симате, кад би вазда било у касапа меса, не би ни требало теби наређивати. Но ти ћеш, с времена на вријеме, куповати овна и месо доносити мени.

Тако је он носио Ахмет-ефендији месо током читавог рамазана. По његовој несрећи, десило се једне вечери, испред самог Бајрама, да у њега није било меса за ефендију. Он је зато отишао да купи, и у Церници се намјерио на групу муслиманске дјеце. Дјеца су му почела викати:

— Куд идеш, Влашче? Што си дигао главу?

А он је одговорио:

— За својим послом.

Они су почели још јаче викати на њега и ударати га. Симат је, на крају, подвикнуо:

— Пустите ме! Што ме држите? Мене је послао ћехаја да му купим меса а ви ме не пуштате. Ја ћу му све казати!

Кад су они то чули, препадно се, али су се брзо домислили те почели викати:

— Помозите, помозите за турску вјеру!... Има ли гдје брата Турчина?... Баур је ударио на наш рз!... Ево га, ево га! Улетио је у кућу Омера Потуре и једва смо га извукли.

На такво запомагање долетјели су Муслимани, свезали Симату руке и предали га муселиму* Рустем-бегу,³² који га је одмах бацио у тамницу. На јадно момче диже се сва *улема*** мостарска тражећи да се казни. Кад су хришћани дознали за то, одмах су отишли паши на Буну да моле за Симата, доказујући како је младић био оклеветан. Али-паша је обећао да ће га пустити. Али се улеми учинило срамотно да Власи однесу побједу. Они су одмах пошли с пешкешима Ибрахиму кавазбаши:

— Аман, заузми се да нас Власи не добију и буди на нашој страни! Ибрахим им је одговорио:

— Данас је петак, а сјутра, у суботу, Бајрам. Припремите се да идете са мношћом паши на Буну, да му честитамо Бајрам. Ту ћемо молити пашу за ту ствар. А ако он не допусти да га казним, ја ћу Симата стријељати док се ви вратите с Буне. Будите мирни. Све ће бити у реду.

сти не подударају. Тако се, на примјер, у *Дневнику* не спомиње име Ахмет-ефендије. Грујичину смрт кратко је забиљежио и Јоаникије Памучина.

* То јест, окружном начелнику.

** То јест, школовани муслимански вјерници.

³² О Рустем-бегу види биљешку бр. 26.

Другога дана кавазбаша је, са улемом, отишао паши на му-барећ и почео му говорити да се никако ствар не смије запусти-ти него се Влашче свакако мора казнити. При првој ријечи, паша је био заборавио на обећање дато хришћанима, те рече Ибра-химу:

— Ибро, узми га и стријељај, нек моја улема буде задо-вољна.

Када су то чули, и кавазбаша и улема пољубише га у руку и вратише се у Мостар. Одмах су извели Симата на узвишицу пред самом кућом пекарке у које је служио. Крвопија Ибрахим му рече:

— Сједи на овај камен!

Симат сједе и замоли Ибрахима:

— Опрости ми, ага!...

Он је мислио да ће тим ријечима умилостивити вука, а вук је, одмах иза тога, опалио из пиштоља. Симат је погледао на небо и три пута узвикнуо: „Боже мој, прими душу моју!” Убо-јице су му тијело просто изрешетали. Тако је он предао своју душу Богу. Тај је Симат био посљедња жртва Али-паше Риз-ванбеговића Сточанина; паша је ускоро затим изгубио своју власт. И добро се крв Симатова доплака Богу и осветила се брзо.* То ћемо видјети даље, по реду. Смрт Симатова десила се 8. јула 1850. године.

Много је било говора у Босни и Херцеговини о предстоје-ћем доласку сераскера Омер-паше.³³ Вође босанских и херцего-

* Ова фраза у оригиналу је необично живописна и показује како је идеја крвне освете ушла у српску народну изреку: „И добро се крв Си-матова доплака Богу и осветила се брзо“.

³³ *Сердар Екрем Омер-паша Латас*, право име му је било *Михајло*. Родио се 1806. у селу Јасеници код Плашког, у тзв. огулинској регименти, као син аустријског официра. Врло рано ступио у војну школу у Госпићу. Вјероватно године 1827. пребјео је на турску територију, у *Гламоч*, гдје су га прихватили бегови Филиповићи, а одатле је прешао у Вању Луку, гдје је примио ислам и добио име *Омер*. Из Вање Луке је убрзо отишао у Видин, а потом у Цариград, гдје је постао капетан и наставник цртања у војној школи, а онда и учитељ цртања престолонаследнику Абдулу Мециду, добивши већ чин мајора. Када је умро султан Махмут II, творац познатих реформи, Латас је био потпуковник. Као љубимац Абдула Мецида постао је — чим је овај ступио на престо — пуковник, а врло брзо је добио и бригадни чин и титулу паше. Када је дошао у Босну, у августу 1850, већ је био сераскер. Пошто је умирио Босну и Херцеговину, у прољеће 1852. отишао је у Битољ (Монастир). Те године је умиривао сјеверну Албанију и купио регуте, а у децембру је већ стигао у Подгорицу (данашњи Титоград) са војском од 12 000 људи. Иако је заузео долину Зете, није поразио Црногорце, које је предводио војвода Мирко, брат кнеза Данила. Половином марта 1853. Омер-паша је добио налог да прекине рат са Црном Гором, јер се припремао нови рат са Русима, познат као кримски. Након овог рата, у коме се истакао као способан војсковођа, Омер-паша ће се опет закратко вратити у Босну (у мају 1861), да би отишао у Дубровник, Херцег-Нови и Скадар, настављајући дуги и бесплод-

вачких Муслимана подстрекивали су један другог да му се одупру. Херцеговачки везир Али-паша послао је свога сина Хафиз-пашу у Нови Пазар, на сусрет сераскеру.³⁴ Послије поздрава, Омер-паша је одмах питао за Али-пашу: зашто он није дошао? Хафиз-паша је извињавао свог оца старошћу. Тад му Омер-паша рече: „Хајдемо заједно у Сарајево.” Дошли су тамо 23. јула 1850. године. Омер-паша је из Сарајева послао Хафиз-пашу у Мостар по његова оца. Хафиз-паша је дошао на Буну 6. августа, с наредбом сераскером да везир одмах иде у Сарајево. И везир се одмах припремио за пут. У Сарајеву су га дочекали свечано: изашли су му на сусрет, поздравили топовском пуцњавом, и сам сераскер показао се врло љубазан. Али, ту му је и почела несрећа. Планула је буна у Крајини, те је Омер-паша, са седам табора, пошао онамо, остављајући Али-пашу у Сарајеву, с наредбом да ту остане до његова повратка. Па ипак, међу валијом босанским Хафиз-пашом* и сераскером постојала је свађа због супарништва у правима и власти. Хафиз-паша је говорио Омеру:

— Мени је султан повјерио управљање народом, а теби само команду над војском — док се сераскер супротстављао:

— Сулан је мени дао сву власт, потчинио ми је сву Босну, па и тебе самога. — Са обје стране почеле су падати оштре ријечи.

Кад се Омер-паша удаљио, валија рече Али-паши: „Хајде ти у Херцеговину и постарај се да у Мостару нађеш зимске квартире за два *низама* (регуларна војска), те уреди остале царске

ни рат против Црногораца и Херцеговаца, које је предводио Лука Вукаловић. И поред свих обећања датих султану, није успио заузети Цетиње, нити је освојио јуначки брањени Острог, па је овај рат завршен у 1862. години. Године 1868. Омер-паша је угушивао кандидски устанак. То је било и његово посљедње ратовање. Након тога, путовао је по Европи, посјећивао царске дворове и лијечио се у бањама. Био је примљен код папе Пија IX, Наполеона III и Фрање Јосипа I. Умро је 18. априла 1871. у Цариграду и сахрањен је у цамији Сулејманији (Сердар Екрем Омер-паша Митајло Латас. Из успомена његова личнога љекара др. Ј. Кечета. Ауторизовани превод. Превео Никола Шумоња. Босанска вила, Сарајево, 1886, I, 12, стр. 184—187; 13, стр. 201—203; 14, стр. 215—218; 15, стр. 233—234; 16, стр. 247—249; 17, стр. 265—267; 18, стр. 279—280; 19, стр. 299—300; 20, стр. 313—314; 21, стр. 325—327; 22, стр. 344—346; 23, стр. 362—363; 24, стр. 375—379; Д-р Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Мецида (1839—1861)*, Српска академија наука, Београд, 1949, стр. 98—116).

³⁴ На дочек Омер-паше Латаса у Нови Пазар, поред Хафиз-паше, ишао је и херцеговачки владика Јосиф, како то свједочи Јоаникије Памучина у *Животу Али-паше Ризванбеговића*.

* Ово је други Хафиз-паша, а не онај раније поменути, син Али-паше Херцеговачког.³⁵

³⁵ *Хафиз Мехмед-паша* именован је за босанског валију умјесто Мехмед Тахир-паше (умро у Травнику 22. маја 1850). Хафиз-паша је убрзо смијењен — на интервенцију Омер-паше Латаса — па је на његово мјесто, крајем 1850, дошао *Хајрудин-паша* (Хајрудин Ђурић, *Али-паша Ризванбеговић-Сточевећ*, стр. 241—243).

ствари. Што да ти слушаш *потурицу*?* Ти си сам султанов намјесник. И помрачи се Али-паши разум и одмах, по савјету валијину, крену у Мостар, не сачекавши повратка Омер-пашина из Крајине. Он дође у Мостар 19. септембра 1850. и одмах издаде строгу наредбу да се за војску испразне све куће од Суходолске куле до Габињског дућана и натовари на Мостарце да имају створити 200 врећа пшенице за низаме. Уз то је рекао:

— Валах, билах, ако ко дође мени с молбом или тужбом због квартира или због давања жита, одсјећи ћу му главу!

Уредивши ствар на тај начин, оде он на Буну, у свој љетниковац. А мостарски Муслимани почеше се између себе сашаптавати:

— Шта нам ово уради наш везир? Оде у Сарајево и доведе нам два пука ђаура,** који ће ногама газити наш образ. Боље нам је свима изгинути него срамотно живјети.

Тако су говорили они и једног лијепог дана сабрали су се на Церничком пољу, код неке разваљене џамије, коју је разорио покојни Стојан Јанковић³⁶ кад је водио чету *хајдука* по Херцеговини. Ту су се окупили мостарски Муслимани на савјетовање и загаламили:

— Што не бисмо протјерали проклето племе Сточевића? Истјераћемо их и нећемо пустити низаме, а још ћемо молити сераскера да нам их не шаље. Наша земља није за низаме. Уосталом, ми ћемо султану платити све што треба — само нек нам пошаље другог везира.

Тако су они закључили и прихватили за оружје. Ето шта је учинио Али-паша! Већ се по томе види да су га сузе рајине обличиле пред Богом, који му је ослијепио разум, тако да се у исто вријеме свадио и са сераскером и са мостарским Муслиманима. Узбуна је букнула 20. октобра 1850. Главни покретачи и управитељи буне били су: Ахмет-бег Хаџомеровић, Кади-бег Хаџомеровић, Ђумурија и Ибрахим Алајбеговић,³⁷ али је главни

* То јест, ренегата, управо Омер-пашу.

** Тако правовјерни Босанци и Херцеговци називају савремено одјевене Муслимане, чиновнике и војску, који су обукли европска одијела.

³⁶ Стојан Јанковић (? — 1689), један од вођа котарских ускока у XVII вијеку, познат у народним пјесмама, међу којима је најчувенија *Ропство Јанковић Стојана*; 1686. године отео је Сињ од Турака (*Мала енциклопедија Просвета*, 1, А-Љ, Београд, друго издање, 1968). У руском преводу Јанковићево име је *Иван*, па га тако назива и Ђура Даничић у свом преводу *Љетописа Херцеговине*.

³⁷ Ахмет-бега и Кадри-бега Хаџомеровића, Дервиша Ђумурију, Ибрахим-бега Алајбеговића и још неке Мостарце похапсио је *Махмут-бег*, сродник Скендер-бега Илинског, 27. маја 1851, да би их предао Омер-паши Латасу у Травнику. Ахмет-бег и Кадри-бег су погубљени у Травнику. Иако су били вође буне у Мостару, Чокорило на другом мјесту истиче да „нијесу раји каква зла начинили како су могли“ (*Из Дневника Проконија Чокорила*, стр. 102—103).

вођа побуњеничке војске био кавазбаша Али-пашин, Ибрахим, који је оставио свога господара и пришао бунтовницима. Он је кренуо војску, састављену од мостарских Муслимана, и заузео је пут од Мостара до Коњица, како би спријечио војсци Омер-пашиној улазак у Херцеговину. Ту, у Коњицу и око Коњица, потукли су се бунтовници с кајмекамом Искендер-бегом,³⁸ грофом Илинским, те је на обје стране пало много мртвих, а и сам Искендер-бег рањен је у ногу и остао хром. Ту, у Коњицу, Искендер-бег се и оженио, узео је за жену Муслиманку, кћер Прохину. Бој се продужавао до 24. јануара 1851. године. Тога дана напао је низам на Мостарце под Борцима и ту је био жесток окршај. Мостарци су се тукли одступајући до села Куле, гдје је низам однио побједу. Погинуло је не мало и војника и Мостараца; а око 30 Мостараца је заробљено. Међутим, Ибрахим кавазбаша одијелио је дио бунтовничке војске те га је повео према Фочи, да отуда удари на Сарајево и, напавши с леђа на Омер-пашу, да опколи његов низам и истријеби га сасвим. Тако је он мислио. Али кад је дознао да је Искендер-бег прокрчио себи пут у Херцеговину, похитао је натраг како би онемогућио његов долазак у Мостар и овладао тамошњом артиљеријом. Али и Искендер-бег је хитао и још тога дана стигао у Подпорим.* Тада су поглавице буне, у по ноћи, топовским пуцњем дали знак да сваки који хоће да се спасе бјекством иде за њима, те су пребјегли у Далмацију 28. јануара 1851. године.

Тога дана (28. јануара) ми смо отишли у Подпорим да поздравимо Искендер-бега. Било је неколико Муслимана и православних, и два јереја: Памучина³⁹ и Чокорило.⁴⁰ Искендер-бег нас је радосно примио, пошто је мислио да заузеће Мостара неће проћи без крвопролића. Рекли смо му да су бунтовници побјегли у Далмацију, но да се мирни и поштени грађани боје да не наступе пљачкање у граду. Тада је Искендер-бег дао писмену наредбу да нико грађане не узнемирава и послао је с Мостарцима једног свог човјека у град да сабере народ и објави свима о дарованој слободи. Код себе је задржао оба свештеника да

* Село удаљено 3 сата од Мостара, у подножју великог гробена Порим.

³⁸ *Скендер-бег Илински* (право име Антони Илински), по народности Пољак, рођен 1814. или 1815. у селу Јармолинце, у волинској губернији. Након бурног живота у Алжиру, Француској, Шпанији, послје пољског устанка 1830, отишао је у Турску и прешао на ислам, узевши име Мухамед Скендер Иллахи. Прозвали су га Скендер-бег и именовали артиљеријским мајором. Убрзо, као потпуковник, придружен је Омер-паши Латасу и упућен у Босну. У Коњицу се оженио Татлом, кћерком хаџи-Мустафе Прохића. Након кримског рата (1853) постао је миралај (пуковник), а убрзо и лива-паша (бригадни генерал). Од тада се звао Скендер-паша. Умро је у јуну 1861. у Цариграду (Владо Глук, *Скендер-паша Илински*, Преглед, Сарајево, 1937, XI, књ. XIII, 161, стр. 291—295; 162, стр. 354—359).

³⁹ *Јоаникије Памучина*.

⁴⁰ *Прокопије Чокорило*.

га прате кад своју војску поведе у Мостар. У град је дошао увече, 29. јануара, и прије свега отишао је да прегледа тврђаве и топове. Такође је прегледао и двораци Али-пашин и затим отишао у за њега припремљену кућу, отпустивши попове Памучину и Чокорила. Наредио је да се одмах скину мртвачке главе са бедема и рекао да се дигне ограда (коље).

За Ибрахимом кавазбашом послао је потјеру, али је Ибрахим, са својим сином Мухамедом и с неким друговима, већ био прешао у Аустрију и отишао у Задар. Ту је живио неко вријеме и ту му је умро син Мухамед. Тада је зажелио да оде у Египат, куда су га и послале аустријске власти, а паша га је египатски лијепо примио. Но, чим је Омер-паша сазнао да се Ибрахим налази у Египту, одмах је написао паши египатском да га изда и пошаље њему у Сарајево, гдје га је Омер-паша љубазно примио, обећао му је да ће га повести са собом у Стамбол и израдити му да постане бимбаша (мајор) у башибозучкој војсци. Сераскер је 17. априла 1852. године пошао из Сарајева у Цариград и повео са собом, заједно са другим заточеницима, и нашег Ибрахима. Тамо га је предао суду. Из дана у дан Ибрахим је чекао рјешење своје судбине и испуњење обећања Омер-пашина. Видећи, на крају, да су му се наде изјаловиле, он се, како кажу, објесио и тако отишао на онај свијет. Још је и ово занимљиво: кад је жена кавазбашина сазнала да јој је муж побјегао у ђаурску земљу и да је низам ушао у Мостар, она се нагиздала да не може љепше, све адићаре ставила на се, те скочила у Неретву. Тако је погинула она, вјерна свом кавазбаша.⁴¹

Хафиз-паша, син Али-пашин, дошао је у Мостар 30. јануара 1851. године да поздрави Искендер-бега. Искендер-бег му је рекао нека пише своме оцу Али-паши да, што може прије, дође у Мостар, како би уредили државне послове. Хафиз-паша је то испунио. Када је стари вук прочитао писмо свог сина, ујела га је гуја, преварио се и дошао у Мостар 3. фебруара. Два пука низама и много народа изашли су му на сусрет, дочекали су га пуцњавом из топова, те није ни сањао о оном шта га је чекало. Приготовили су му конак у Силихтаревој кући. Ту је провео два дана. Друге ноћи Искендер-бег је опколио град својом војском, те нико није могао изаћи из Мостара, и послао је наредбу да ухвате и одведу у другу кућу, под стражом, и самог везира Али-пашу и његова сина Хафиз-пашу. То се десило 5. фебруара. Искендер-бег је одмах о томе писао у Сарајево Омер-паши, како је ухватио лава и лавића и држи их у својим рукама. На ту радосну вијест Омер-паша је одмах пошао из Сарајева и 9. фебруара стигао у Мостар. Сва војска и читав народ из Мостара изаш-

⁴¹ Овај опис краја злогласног *Ибрахима кавазбаше* и његове породице углавном се подудара са оним што је саопштио фра Грго Мартић у *Запамћењима* (стр. 179—180). Фра Грго, истина, не зна да ли је у Неретву скочила једна или двије кавазбашине жене, а осим тога тврди да се кавазбаша у затвору убио из мале пушке.

ли су му на сусрет, и он је ишао пуна два сата између редова придошлог народа. У његову почаст опале су 42 топовске салве. Чим је стигао у Мостар, Омер-паша је наредио граду да му донесе триста кеса (кеса је 500 гроша) добродошлице, осим поклона које су му трговци донијели.

Бавећи се мало у Мостару, Омер-паша се 21. фебруара кренуо према Дувну, да умири Крајину, те је повео са собом Али-пашу Ризванбеговића, његова сина Хафиз-пашу и неколико мостарских Муслимана. Али-пашу стара, хрома, повели су пјешнице, са штапом у руци, све до моста на Неретви, по коме је Мостар добио своје име. Иза моста узјахали су га, за ругло, на мршаву и губаву мазгу. Тако је Омер-паша повео са собом нашег Али-пашу, који је толико година самовласно управљао Херцеговином. Али-паша није могао подносити понижења, те је почео викати на Омер-пашу, грдећи га пред свима што је могао грубље.

— Што ме мучиш — говорио му је — Влаше и влашки сине! Какво ти имаш право овако поступати са мном? ... Кад бих ја и скривио султану, ти не смијеш мене водити као заробљеника, па да си и трипут сераскер. Отпреми ти мене, погани влашка, моме падишаху да ми он суди, а не мучи ме стара ...

Кад је Омер-паша то чуо, одиста се поплашио да му не би у Стамболу какогод нашкодио, јер је Али-паша имао тамо немало пријатеља и два прождрљивца, које је залагао херцеговачким новцима. Омер-паша је мислио, мислио, и најпослије смислио да би најбоље било кад Али-паше не би било на свијету. И ево чему се он досјетио: изненада, у два часа ноћу, зачуо се пуцањ, те су дотрчали да јаве Омер-паши како се је пушка сама окинула и пробила Али-паши главу. Тако је погинуо Али-паша 20. марта 1851. Гроб му се налази у Бањој Луци, у Босни.⁴²

Али-паша Ризванбеговић Сточанин био је човјек голема раста, дебео и тежак, и мало би се у Херцеговини нашло коња који су га могли носити. Глас му је био крупан и оштар. Није се либио ни с ким да разговара и свакога је распитивао макар о каквој незнатној ствари. Ако би му се ко пожалио на болест, он одмах каже како се треба лијечити и даје лијекове: увијек је

⁴² Хроничари се не слажу око дана Али-пашине погибије. Тако фра Грго Мартић (*Запамћења*, стр. 180) тврди да је Али-паша „убијен из низамске пушке 30. марта 1851. код Добриње“. На основу више извора, Хајрудин Ђурић закључује „да се Али-пашина погибија морала десити у времену од 28. марта до 1. априла 1851“ (*Али-паша Ризванбеговић-Сточевих*, стр. 255). Али-паша је сахрањен у гробљу Ферхад-пашине џамије у Бањалуци. Гроб му је оштетило вријеме, па је обновљен почетком овог вијека и уклесан је нови епитаф. Први епитаф, чији се састављач не зна, гласио је: „Он (тј. Бог) је живи и вечни. О ти, који гледаш мој гроб, црпи поуку из његова стања. Јуче сам био као ти, сутра ти ћеш бити као ја. Од угледних људи из Херцеговине Ризванбеговић Али-паша. Души му фатиха. 1267“ (Цитирано према Ђурићевој студији, стр. 257—258. Превод Мехмеда еф. Ханџића).

држао код себе некаквих лијекова и раздавао их бесплатно. Сваки пут кад би сусрео свог болесника, питао је за болест и веома се радовао ако су његови лијекови помогли. Њега је и самога забољела нога и отворила му се на бедру рана коју у нас зову жива рана. Он је добављао љекаре из Аустрије и Цариграда. Чим би само чуо за добра љекара, одмах га је позивао, али ни од једног му није било никакве помоћи. Једанпут је тако чуо за некаква сељака који је такве ране лијечио неким травама. Одмах је и поручио по њега, и овај му је дошао у подераној бјелачи и опанцима. Кад су љекари видјели тога јадника, стара и глуха, зачудили су се и гадило им се да гледају у њега. Чим су о њему јавили Али-паши, овај га је одмах запитао:

— Како си, Радмиловићу? Можеш ли ти, јадниче, мене излијечити?

Стеван⁴³ му одговори:

— Дај да видим, па ћу ти казати.

Кад је разгледао рану, Стеван је рекао:

— Излијечићу те од ране, али с једним уговором: ти ћеш остати мало хром, јер је рана загризла у кост и изјела је.

Паша одговори:

— Будала си, Стеване! Само ти мене излијечи од ране, а није твоја кривња ако ја почнем нахрамљивати.

Стеван је узео, привио своје траве и наскоро потпуно очистио и излијечио рану. Паша је остао хром и отуда је добио надимак Топал-паша.⁴⁴ Није могао ићи а да се не опире о штап. Стевану Радмиловићу платио је скупо.

Да се вратимо мало унатраг. Новембра 25, дошао је из Цариграда, морем, преко Дубровника и Требиња, Хајрудин-паша⁴⁵ и

⁴³ У *Животу Али-паше Ризванбеговића*, Ј. Памучина пише да је то био Никола Радмиловић.

⁴⁴ И фра Грго Мартић (*Запамћења*, стр. 180) назива Али-пашу „топалом“, али не говори ништа о његовој болести нити спомиње Радмиловића. Иначе, о овом народном љекару се није могло наћи ништа вјеродостојније у доступним историјским изворима.

⁴⁵ *Хајрудин-паша* је наслиједио на везирској столици Хафиза Мехмед-пашу, који је уклоњен на захтјев Омер-паше Латаса (види биљешку бр. 36). Хајрудин-паша се искрцао у Суторини, са нешто војске, а онда је преко Требиња и Стоца дошао Али-паши на Буну. Мостарци му послаше у сусрет имам-хоџу Мухарема Ђенама, који га је дочекао у Стоцу и упознао са стањем у Херцеговини (Хајрудин Ђурић, *Али-паша Ризванбеговић-Сточевић*, стр. 246). Хајрудин-паша је дошао на Буну код Мостара у другој половини децембра 1850, а у фебруару 1851. био је у Травнику. Већ 8. марта исте године, пошао је с управним савјетом у Мостар да проведе организацију власти у Херцеговини, којој је за привременог управника био именован Сархош Али-паша. Хајрудин-паша се показао лаком и тврдица, па је Омер-паша спречавао задовољење тих страсти. Сукоб између њих завршио се тиме што је Порта прихватила Хајрудин-пашину молбу за премјештај, не питајући за узрок, па му је одредила за насљедника *Сами-пашу*, који је избјегао да прими ту дужност, те је Омер-паша преузео и формално и цивилну управу чим је отпутовао Хајрудин-паша. Тек почетком марта 1852. дошао је за валију *Гирили Велијудин-паша* (Васиљ Поповић, нав. дјело, стр. 101. и 104).

отишао Али-паши на буну, како би умирио бунтовне херцеговачке Муслимане. Вође побуњеника одмах су му дошле с поклоном. Хајрудин-паша их је питао зашто су подигли оружје на султана. Они су одговорили:

Нијесмо подигли оружје на султана, него против Али-пашина насиља.

И ту су га стали молити да се он заузме за њихову ствар. Хајрудин им рече:

— Хоћу, али да ме пустите да прођем кроз Мостар у Босну, сераскеру.

Одговорише му:

— Свргни Али-пашу и тад нам дођи у Мостар, јер те иначе не можемо пустити у град.

Хајрудин им опет рече:

— Али-паша ће као и прије остати ваш поглавица.

Мострци су видјели како се паша силно наљутио те, бојећи га се, одговорише:

— Славни девлете,* пошаљи с нама неколико својих људи у Мостар да запитају народ;** ако вас народ пристане, ми ћемо те пропустити.

Тако је било и учињено, али нијесу му ипак дали да прође кроз Мостар и он је отишао преко Љубушког, 5. децембра 1850. године, у пратњи најстаријег сина Али-пашиног, Навиз-паше. Кажу, да је Али-паша дао Хајрудин-паши 3 000 кеса пијастера (15 000 рубаља у сребру), само да га остави на миру. Је ли то истина или није, не знамо. У Љубушком је пашу лијепо примио Али-бег Љубушак⁴⁶ и провео га је кроз Дувно до босанског пашалука.

Овдје је Хајрудин-паша дозволио Навиз-паши да се врати оцу, но на путу је Навиз-паша чуо како су се Мостарци примакли Дувну и чекају га. Он се препао те побјегао преко границе у Имотски крај. Тамо се зауставио у кући једног католика, разболио се и умро од страха или болести, а може бити од обојега.⁴⁷

* Тј. државни човјек.

** Тј. муслимански народ.

⁴⁶ Али-бег Пашић Љубушак, један од херцеговачких првака онога времена, капетан у Љубушком.

⁴⁷ У архиву аустријског генералног конзула у Сарајеву, који се чува у Земаљском музеју у Сарајеву, налази се повјерљив извјештај (на њемачком језику) царско-краљевског далматинског војног заповједништва из Задра (Пов. бр. 54 од 24. I 1851), упућен конзулу дру Димитрију Атанацковићу, у коме се описује и смрт Нафиз-паше: „Потврђујући са захвалношћу примитак цијењене ноте од 9. ов. мј., част ми је Вашем благородству саопћити ниже наведене појединости о доласку и смрти Нафиз-паше у Имотском. Именовани је 29. пр. мј. у 4 сата послје подне, у пратњи свог братића Сулејман-бега и 16 до 18 слугу, сви на коњима, водећи и коње у поводу, стигао у Имотски, гдје су сви одсјели у једној приватној кући, а коње су смјестили у карантену. Нафиз-паша бијаше толико болестан да су га његове слуге морале скинути с коња и унијети у кућу. Убрзо се раширише гласови да је он пијан, што је постало још вјеродостојније када је одмах након доласка послао по вино. Тридесетог ујутро

Његови људи донијели су га отуда у Габелу, те су га, по наредби Али-пашиној, сахранили у Чапљини 20. децембра 1850. Кад је Хајрудин-паша сазнао за његову смрт, послао је Али-паши сажалницу, молећи га да му пошаље свог најмлађег сина, Рустем-бега, и свог унука,⁴⁸ сина Навиз-пашина, како би Рустему

требало је да наставе пут у Вргорац, али споменутог дана би хитно к паши позват котарски и привремени војни лијечник др Шмит и, истовремено, одлазак до даљњег одложен. Овај је изјавио да је пашу нашао у његовој соби, како лежи на саговима на поду, потпуно исцрпљен, готово без даха и пулса. Паша му је слабим гласом приповиједао да та слабост потјече од прекомјерног пића и да он раније не бијаше пијаница, али се већ отприлике 10 дана слабо осјећа те је тражио олакшање у вину и ракији. Лијечник му прописа лијек, забрани свако жестоко пиће и удаљи се. Кад се након два сата поново вратио, затекао је пашу још слабијег, и на питање да ли је узео лијек паша му одговори да није, али је зато попио три чаше ракије, јер се је бојао да ће му лијек однијети сан. То разљути дра Шмита и он се хтједе удаљити, али га пашин братић потегну у страну и рече му:

„Ти си лијечник и мораш знати да је паша веома болестан, али не пијан, како људи овдје веле. Код вас долази све у новине, и за нас би била срамота кад би се рекло да је паша био пијан. Паша је научен на топле пећи и крзна, а пошто смо ишли у сусрет новом травничком гувернеру и пратили га, то је морао бити без обојега. На повратку замало да нисмо у Дувну нападнути од 150 бунтовника, што је пашу присилило да ноћу напусти Дувно и при врло јакој бури пређе далматинску границу, усљед чега се је прехладио и његово се стање све више погоршава. Ово све нека лијечник каже људима и наведе их на друге мисли.“

Послије подне је лијечник опет отишао паши и нашао га обучена, али врло слаба, како лежи на постељи. Он рече лијечнику да је узео једну велику пилулу да може спавати, а да лијечник, ако има посла, може ићи. Паша је тада заиста заспао. У пет и по сати би лијечник брзо позван, али га нађе већ хладна и мртва. Он је био умро за вријеме док су његови људи вјеровали да он спава. У један сат ноћу између 30. и 31. ов. мј. (тј. децембра 1850) метнуше Турци љешину на коња и кренуше истим путем натраг у Горицу, рекавши да им њихова вјера наређује да мртвага морају за 24 сата донијети његовом оцу, који је са Буне побјегао у Столац.“

У овом извјештају се наводе даље искази војних бјегунаца који су се из Мостара вратили у Далмацију, према којима је међу Муслиманима у Херцеговини завладало велико огорчење, јер су се пронијели гласови да је Нафиз-паша отрован од кршћана (католика) (Рудолф Заплата, *Да ли је син Али-паше Сточевића отрован у Имотском?*, Југословенски лист, Сарајево, 25. VIII 1940, XXIII, 201, стр. 7). О Нафиз-пашиној смрти види и *Живот Али-паше Ризванбеговића Сточанина* од Ј. Памучине.

⁴⁸ На другом мјесту (*Из Дневника Прокотије Чокорила*, стр. 100) исти аутор нешто друкчије говори о овом догађају: „Сераскер пође на Краину и поведе Али-пашу и (Х)афиз-пашу собом на Краину. Пише (Х)аирудин-паша да спреми Рустан-бега и малага Миралема у Травник и остале сургуње. Кажу свеи да је спремио у синциру пјеше до малага Миралема Наффизз-пашина сина, кога је кажу мушир паша бегенисао, да је дијете за школе, да ће га спремити у Стамбол у школу царску, само он на коњу оде у Травник.“ Чокорило погрешно биљежи име Нафиз-пашиног сина (ваљда према чину **миралај** — пуковник).

Према писању Ивана Франа Јукића, то је *Ариф-бег Ризванбеговић*. Он је у пратњи *Скендер-бега* отјеран у прогонство почетком маја 1852, када је у Цариград одведен и сам Јукић. О томе је Јукић дознао на путу између Рогатице и Вишеграда: „Туде нам казиваше ханци-бег, како је

дао службу, а младога опремио у царску школу. Али-паша је пристао, те обојицу послао у Травник у јануару 1851. Али, Омер-паша их је придодео заробљеницима. Он је у Травнику сабрао све више тиране народне, осуђене на прогонство, те с њима послао у Цариград и три Ризванбеговића: Хафиз-пашу, Рустем-бега и малог им братића (у јулу 1851). Двадесет и трећег марта 1851. године Хајрудин-паша је отпратио из Стоца у Травник харем Ризванбеговића. Ту су биле четири жене и три невјесте Али-пашине, осим дјеце и служинчади. Све се то кренуло и дигло на 70 коња. У Травнику је умрла стара Хаџи-ханума,⁴⁹ прва жена Али-пашина, а умрло је и двоје дјеце, које је имао с робињама. Такође је умро Мехмед Али-ага, пети син Али-пашин, и један његов унук.⁵⁰ Харем је био послан 8. маја 1852. у Брусу. Тако се очистила Херцеговина од породице Али-пашине.*

мало прије нас мензилите прошао Скендер-бег из Сарајева с малим Ариф-бегом, унуком мостарског паше од сина покојног Нафиз-паше, дијете пристало од 10 до 13 година, кога сам ја познавао у тамници бивши, гдје је он долазио обилазити истог јузбашу код кога сам ја био, и мали је са стрицем био пет мјесеци. Њега су сад с матером по онакој зими и злу путу и тако мензилите водили. Размишљао сам, кад они немају сажаљења према дјетету и то своје вјере, како ће према ђауру“ (Иван Фрањо Јукић, *Путописи и историјско-етнографски радови*, Сарајево, 1953, стр. 121).

Ариф-бег Ризванбеговић је рођен 1839. у Мостару, а умро је 19. маја 1903. у Цариграду. У једанаестој години живота, на приједлог дједа Али-паше, именован је за миралаја (пуковника) херцеговачких ленских коњаника (тимарлу сувари). Након одласка у Цариград, постао је познат пјесник и мистични филозоф под именом *Херсекли Ариф Хикмет*. Заузимао је и значајне судске функције у Бруси, Битољу, Јањи, Адани и другим провинцијским градовима. Године 1896. премјештен је у Цариград, гдје је и умро у завању савјетника врховног суда. Био је члан дервишког реда „кадерије“. Поред пјесма, написао је и неколико филозофских расправа. Неке његове пјесме превео је на наш језик Сафвет-бег Башагић. На Ариф-беговом гробу уклесан је овај епитаф:

„Просвијетли моје тијело, душу и срце ријеч:

’Нема Бога осим Аллаха!’

Нека кандил на моме гробу буде драгуљ:

’Нема Бога осим Аллаха!’ који с том китицом слави Бога, ово је вјечни починак пјесника-филозофа Херцеговца Ариф Хикмет-бега“ (Сафвет-бег Башагић, *Изабрана дјела*. Књига II, Сарајево, 1971, стр. 188—202).

* Остао је само Али-пашин братић — Хамзи-бег Ризванбеговић,⁵¹ који живи у Стоцу.

⁴⁹ *Хаџи-ханума*, прва жена Али-пашина. Право јој је име *Нефифа*, родом је, вјероватно, из Стоца (види и биљешку бр. 26).

⁵⁰ Прокопије Чокорило је овдје дјелимично погријешило: *Мехмед Али-ага* (касније је имао титулу паше) није умро у Травнику (види биљешку бр. 28). Ово је, очито, знао преводилац његовог *Љетописа Херцеговине* у листу „Народ“, па је цијелу реченицу избацио.

⁵¹ *Хамзи-бег Ризванбеговић* био је мудир у Стоцу у мају 1857. године. О сусрету са њим опширно говори Александар Гиљфердинг, истичући његову племенитост и мудрост (А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, „Веселин Маслеша“, Сарајево, 1972, стр. 49—51).

Седамнаестог априла вратио се Омер-паша из Сарајева у Цариград,⁵² а 8. маја отишао је за њим његов харем.

Први везир херцеговачки послије Али-паше Ризванбеговића био је Хајрудин-паша. Он је дошао из Стамбола и донио ферман, који је прочитао пред народом. У њему је било казано да је он наименован везиром над Босном и Херцеговином и да ће те двије земље бити убудуће сједињене, као што је било прије. Затим је именовао за свог кајмекама у Херцеговини Али-пашу,⁵³ низамског генерала, пијаницу, кога су ради тога и прозвали Сарош-паша. Он је пио толико да се и није стидио таквог надимка. Кад је народ чуо име новог управитеља, многи су помислили у себи: „У зао час се опет у нас појавио Али-паша. Ако није Сточанин, а он је Сарош, и то је још горе!“ То је било 19. фебруара 1851, а 23. априла Хајрудин-паша је отишао из Мостара у Босну, а затим у Стамбол. Овај паша био је замишљен и више је шетао него што је радио. Често је посјећивао владику Јосифа и волио је разговарати и шалити се с њим. Неријетко је нагонио владику да га обуче у одежду, те је гледао како му стоје црквене хаљине. Владика му је причао о томе како је Али-паша отео црквену ограду, а Хајрудин-паша, чувши то, зовнуо је одмах неколико мостарских хришћана и, у присуству митрополитову, казао им:

— Заповиједам вам да узмете ту земљу и да је обрађујете у корист цркве, којој и припада.

Ја сам ту био и слушао својим ушима. Црквени тутори узели су раднике којима су дали 100 пијастера. То је било 9. марта. Али чим је отишао Хајрудин-паша, кајмекам Али-паша опет је завладао том земљом, 12. маја 1851, и дао је управитељима Сточевићевих имања. Тако је и остала у њиховим рукама.

Осмог јуна приспио је у Мостар Смаил-паша,⁵⁴ родом Алба-

⁵² Према забиљешкама *дра Димитрија Атанацковића*, аустријског генералног конзула у Сарајеву, Омер-паша је отишао из Босне 23. априла 1952 (*Хамдија Капиџић*, нав. дјело, стр. 71).

⁵³ *Али-паша Сархош* је именовао за привременог управитеља Херцеговине. Херцеговачки санџак је стављен под врховну контролу (мазарет) великог босанског управног савјета (*Васиљ Поповић*, нав. дјело, стр. 101).

⁵⁴ *Смаил-паша Арнаут* или *Исмаил-паша Пјасалија* стигао је у Мостар 8. јуна 1851. године. Родом је био Албанац из Пирена. Кад је постављен за старјешину Херцеговине, био је веома стар. Чим је ступио у сараје Али-паше Ризванбеговића, дочекан је салвама од 16 топовских плотуна. Неколико дана касније обнародовао је царски ферман (*Из Дневника Прокочије Чокорила*, стр. 102). Иако је средином марта 1851. прочитана султанова наредба којом се Херцеговина припаја Босни, Смаил-паша је именовао за самосталног херцеговачког везира с мјесечном платом од 40 хиљада пијастера (*Васиљ Поповић*, нав. дјело, стр. 103). Сачувано је једно писмо Смаил-паше, упућено 6. октобра 1852. из Мостара пивском војводи Шћепану Љешевићу и архимандриту пивског манастира хаџи-Теодосију Сочици, у коме их позива у Гацко да изнесу узроке побуне. „Али ако и сада не оставите се безумности и ако не дођете како је речено, ти војводи и ти калуђере Теодосије и остали кнезови, немојте потље никога кривити ни сами себе на ватру мећати на вашу душу гријех“ (*Везе Црне Горе с Херцеговином од 1852 године*, Записи, Цетиње, 1931, књ. VIII, 3, стр. 174).

нез, као гувернер и мушир. Он је договарајући се с владиком Јосифом, узео од раје много новаца. Тај Смаил-паша казнио је Бошка Љубенка из села Влаховића и изложио му је тијело у мостарској тврђави, ставивши му одрубљену главу испод ногу. Тако је лежао несахрањен од јутра до вечери 12. новембра 1852. Тај је Бошко био сасвим невин. Он је имао комшију Муслимана, земљорадника, који је отимао мало-помало Бошкову земљу. Бошко је једанпут почео плотом ограђивати своју земљу, али, се комшија устремио на њега као вук, вичући: „Шта то радиш? То је моја земља!” Бошко га је почео умиривати и објашњавати му, али узалуд. Муслиман га ухвати за грло и поче давити. Он је био млад и снажан, а Бошко стар и малаксао, те би га ту и удавио да се није досјетио да има при себи нож. Извадивши нож, он распори комшију и овај мртав паде на земљу. Бошко помисли како се сад у Мостару завео нови ред и нови суд, те пође у Мостар да исприча како је било. Сам је дошао и испричао паши и — ето какава му је била пресуда.⁵⁵

Трећег децембра 1852. стиже у Мостар реис, такође по имену Смаил-паша,⁵⁶ и одмах дозвола к себи владика Јосифа. Он му се грубо обрати овим ријечима: „Какав си ти милетбаша, кад се у тебе буни раја против султана?” Владика му на то одговори да раја о том ни у сну није сањала. „Како није сањала, кад пишу да су се побунили и Пивљани, и Дробњаџи, и Бањани и Никшићи!” Владика му одговори: „До сад се то није десило, а шта се сад тамо ради то не знам. У сваком случају, ако се нешто и десило, то су само тужбе против зулума тамошњих Муслимана, а никако није буна против султана.” Реиз рече: „Добро, деспот-ефендија! Напиши ти о томе писма и пошаљи својим људима. Нека раја остави такве послове, а ако неће, онда нек се спреми да ме дочека, јер ја нећу да се обмањују у томе шта ће их снаћи.”

Владика је тога часа написао писма сваком племену, те је послао у Пиву и Дробњак попа Петра Чокорила,* а у Бањане и Грахово свог слугу Константина.⁵⁷ Пред полазак, обадвојица су свра-

⁵⁵ О убиству Бошка Љубенка П. Чокорило говори и у својем *Дневнику* (стр. 104).

⁵⁶ О Смаил-паши или Исмаил-паши, који је био војни заповједник (реис) у Херцеговини, и о његовом походу на Пиву, Дробњаке, Никшићку жупу и Бањане Чокорило говори и у својем *Дневнику* (стр. 197—198). И ту су побројани сви убијени хришћани. Смаил-паша се 2. децембра 1860. године опет вратио у Мостар (опозван је био још 13. јуна 1853). Тада је већ био мушир („војениј сераскер“). Поново је (15. фебруара 1861) предузео поход у исте крајеве, у којима је и даље пламсала буна. Вратио се 18. марта 1861, болестан и изнурен. Већ почетком априла исте године опозван је, па је 15. априла свечано испраћен из Мостара: „Оде болесни мушир Ислама паша на носилима через Дубраве, отуда на Метковиће, а отудар в Цариград“ (*Из Дневника Прокопије Чокорила*, стр. 199).

* Петар Чокорило је, у ствари, писац овог Љетописа, који је у калуђерству добио име Прокопије.

⁵⁷ *Константин*, слуга владике Јосифа.

тили реису и питали га шта ће говорити народу. Ту им се Смаил-паша овако заклео:

— Валах, билах, живот, имуће и образ свачији сигурни су: али ако неко узме пушку у руке и не покори се, тога ћу ја гонити.

И владика Јосиф потврди:

— Паша неће преварити, чим се заклео да неће дарнути невинне људе. Кажите народу да се ничега не боји.

С таквом вијешћу отишли су посланици 9. децембра 1852. године поп Петар Чокорило у Пиву и Дробњак, а Константин у Бањане и Грахово. Прочитали су тамо писма владичина и испоручили поруку пашину. Народ се томе врло обрадовао, те поче говорити:

— Ми смо вјерна раја, даваћемо султану све што треба: харач, порез и све остало. Ама, ми кукамо на убираче десетине, који нас убијају свакаким новим наметима. Сад су смислили да ударе десетину и на женске станове за ткање, и гуле нас тако да се ни испричати не може. Ми ћемо поћи султанским намјесницима и они ће удовољити нашим тужбама.

Међутим, војска је ишла према томе крају. Реис Смаил-паша већ је 10. децембра кренуо из Мостара, да тамо изненади народ. Петнаестог је дошао у Пиву. Шта се затим догодило не да се ни описати. У Пиви је један Муслиман убио некога Марка Богдановића,⁵⁸ а тај човјек никад није носио оружја, него је исхрањивао себе и своју дјецу милостињом. Ја сам био свједок кад су донијели реису његову главу; он не само да није ниједном ријечју прекорио убицу, него је још рекао како не ваља пустити да се раја похаси и како низам треба да је држи на узди. То је рекао и оставио главу натакнуту на колац. Прошавши кроз Пиву, уза сва злочинства, стигао је у Дробњак 19. децембра. Раја га је примила с почастима, дала војсци храну и потврдила обећање да ће све законите дације платити. Казнивши Дробњаке још грђе него Пивљане, ступио је у Никшићку жупу. Тамо је дошло до пушкарања 27. и 28. децембра. Турци су запалили у Жупи манастир Св. апостола Луке, а тамошњи људи спасли су се бјекством у Црну Горч. као што је познато из новина.⁵⁹

Реис Смаил-паша наредио је Пивљанима и Дробњацима да му у Никшић пошаљу своје старјешине, које је поименце озна-

⁵⁸ О убиству Марка Богдановића писао је Чокорило и у *Дневнику*: „Што је мртви глава било све ћу и(х) именом казати: Евор Марка Богдановића прво посијеку, сирома, који је ишо те просио да дјецу рани, посијече га Крвавац из Гацка на правди, ови није оружија никада носио. Ту сам био и очима гледао, када рејзу донесе главу и нешто му ништа, но заповиједи, да се оружије не наоди у ришћана, а главу ту оставише“ (стр. 197).

⁵⁹ О овом догађају се није могло нешто више дознати из расположиве литературе, нити се могло утврдити на које се новине односи.

чио. Неке је био повео са собом. Кад су несретници дошли њему, одмах их је бацио у тамницу и наредио да их муче свакојаким мукама. Измучивши их неко вријеме, послао их је, изненада, у Мостар. Шта су трпјели на путу, то се не да описати. Двојицу је, у Никшићу, пресекао попола. Ево имена људи који су погинули по заповиједи реисовој.⁶⁰

Из Пиве: Јако Прцовић, Арсеније Тадић, Димитрије Врачар, Симо Бикановић, Голуб Вукановић, Стеван Ђаласан, Васко Радојић, Гаврило Крунић, Милован Блечић, Комнен Благојевић. Томе су Комнену никшићки Муслимани одсекли најприје једну руку, затим другу, па једну ногу, па другу. Тако су га мучили све док није предао Богу душу.

А ево имена Дробњака⁶¹ који су погинули на мукама, дошавши Муслиманима на вјеру: Пиљо Шћепановић, Драшко Шћепановић, Јосо Жижић, Вукашин Годијевић, Секул Жижић, Радач Велић, Лука Ђедовић, Јаков Жугић, Драшко Ковијанић, Перко Мехмедовић, Милован Мехмедовић, Милутин Делић, Марко Жугић.

Међутим, два пука низама и одред бошибозука кренули су се из Пљеваља да се уједине с реисом. На ријечи Тари дочекали су их Шаранчани и почели се с њима тући. Та војска не би лако прошла у Дробњак да нијесу Дробњаци пустили к себи реиса, који је стајао за леђима Шаранчана. Шаранчани су се разбјежали по горама изгубивши 12 људи. При томе је погинула и једна жена, старица, мати попа Вида.⁶²

У то је доба Дервиш-паша⁶³ пробио у Бањане и, ухвативши неколико старјешина бањанских и попа им Крста Копривицу, отпремио их је у Мостар у пратњи мучитеља. Мучили су их горе него живину. Попа Крста зауздали су ланцем и јахали на њему

⁶⁰ Имена ових погинулих записао је Чокорило и у своме *Дневнику*. За Јока Априловића додаје: „... убио га Гачанин на Крстцу из пушке... Ови остали помиру ће је кога смрт стизала“ (стр. 197).

⁶¹ Иста имена се наводе и у Чокориловом *Дневнику* (стр. 197).

⁶² Поп Вида је вјероватно идентичан ономе из једног писма од 24. I 1853. године, у коме Шаранци преклињају Ускоке и Морачане: „За Бога и за Божи атар и за часни крст оправите нам индат, оће нам робље поробити, но нам индат и чебану, и ако нећете гријех на вашу душу“ (*Везе Црне Горе с Херцеговином од 1852 године*, Записи, Цетиње, 1931, књ. VIII, 6, стр. 372). У своме *Дневнику* Чокорило пише и ово: „Шаранце не знам именом казати, али знам колико је: Илија Ђаковић су дванаест људи и једна жена стара, мати попа Вида. Све то погине бранећи се Турцима и нијесу се дали у руке Турцима, докле нијесу изгинули и подле их покоре Турци“ (стр. 197).

⁶³ Сачувано је неколико писама *Дервиш-паше* из 1852. и 1853, упућених Јакову Даковићу у Грахово, сердару Андрији Перовићу на Цетиње и Стефану Перовићу, као и једно писмо Јакова Даковића у коме позива Граховљане да послушају позив Дервиш-паше и покоре се наредби. Даковић се налазио у рукама Турака (*Везе Црне Горе с Херцеговином од 1852 године*, Записи, стр. 239, 302—303. и 305—306).

држећи се за његову браду. Најпослије су их довели у Мостар и бацили у тамницу, гдје су наскоро помрли. Први је умро поп Крсто Копривица, 29. јануара 1853, затим је умро Шћепан Сарић, 3. фебруара, Лимун Баћев 13. фебруара, Стеван Милановић 16. фебруара те године.⁶⁴ Колико год је умирало у тамници хришћана, црква их је мостарска сахрањивала о свом трошку; свештеници те цркве служили су им пуну велику четрдесетницу. Црква мостарска брине се и о сужњима, сиротама, убогим, за сву сиромашну браћу, иако је и сама сиромашна.

Валија херцеговачки Смаил-паша уклоњен је, одазван у Стамбол 13. јуна 1853. год. Жена његова била је ватрена Муслиманка. Она је у своју службу домамљивала хришћанске дјевојчице, те их превјеравала или оправљала на онај свијет.

За вријеме Смаил-пашино, херцеговачки су Муслимани отели од раје оружје без икакве рајине кривице. По турскоме нуфузу, рачуна се у Херцеговини 15 000 хришћанских домова. Из сваког дома узели су оружја, у средњу руку, по 500 пијастера. То исто учињено је у Босни. У обје земље приступили су разоржавању истога дана, 19. марта 1852. И од мене су однијели велику и малу пушку, које никако не бих дао за 500 пијастера.

Послије Смаил-паше, за нашег валију и главнокомандујућег именован је Мустафа-паша Бушатлија,⁶⁵ родом из Скадра, те нам је дошао 22. маја 1853. године. Он се правио правичним човјеком, и, ако је неко скривио, наређивао је да га мало „пропушће кроз руке” али, свакако, јаче хришћанина него Муслимана. За вријеме његове управе намножиле су се хајдучке чете толико да се сам паша бојао да га ноћу не ухвате и убију у Мостару. Он је препоручивао коџабаши Јовану Анђелопољу да се Мостарци добро чувају и да се раније затварају у куће.

„Ви не знате”, говорио је он, „какви су Црногорци. Шта би се радило кад би их пет стотина стигло под Мостар? Одмах би га заузели.” Од страха, писао је и у Цариград, молећи да му пошаљу војске у Мостар, за заштиту Херцеговине. И, уистину, 21. маја 1854. дође у Херцеговину Дервиш-паша са два пука низама. Дознавши о томе, Црногорци као да у земљу пропадоше. Дервиш-паша се срашно наљути што су га узалуд послали, те написа у Стамбол да је Мустафа-паша неподесан за Херцеговину. Десетог јуна Дервиш-пашу опозваше из Мостара и премјестише га у Иконију. Тридесет првог јула оде он, и отада је Херцеговина била потчињена валији босанском.

⁶⁴ О мучењу и смрти бањанског попа *Крста Копривице*, затим *Шћепана Сарића*, *Лимуна Баћева* и *Стевана Милановића* писао је Чокорило и у *Дневнику* стр. 197—198.

⁶⁵ *Мустафа-паша Бушатлија*, потомак једне од најчувенијих албанских породица, која је дала неколико паша и везира.

Двадесет четвртог јуна дошао нам је, као мутесариф Едхем-паша,⁶⁶ родом из Анадолије. Био је човјек чудна изгледа, лице му је имало маслинову боју. Он је имао подједнаку страст и према женама и према новцима. Ако се требало судити што пред њим, добијала је она страна која му је дала више новаца. Узео је 100 дуката за предмет Јефимије, кћери Ристе Точића, коју су хтјели покатоличити, а православни је одбранили.

Он је отишао у Цариград 25. јуна 1856. а на његово мјесто стигао је 6. јула нови мутесариф Исак-паша,⁶⁷ родом из Антепа. Није се могло примијетити да и он прима новце од парничара. За његова времена уништен је харач који је раја плаћала и замијењен аскеријом, којом се православни откупљују од војничке службе. Који је прије плаћао 15 пијастера харача, на тога је дошло 50, 100 а на неке и 150 пијастера аскерије. То је увео и обнародовао у Мостару Исак-паша 6. августа 1857. године.

⁶⁶ *Едхем-паша* је у Мостар премјештен из Софије. За његово вријеме Херцеговина је била потчињена босанском валији. Када је 17. септембра 1855. дошла у Мостар вијест да је пала јужна страна Севастопоља, Едхем-паша је наредио да се испали 21 плотун из топова, да сви дућани буду освијетљени до пет сати ујутро и да се испуца 80 000 метака из пушака. На жалбу представника мостарске раје, Едхем-паша је 22. маја 1856. године издао декрет, који је Чокорило преписао у свој *Дневник*: „Етем паша мутесариф ерцеговачкиј коћа Јовану Коћобаши од румскога милета и калуђерима и поповима и свием првенцима и трговцима и осталој рај у шехеру мостарскоме. Јављамо свием вама како смо уразумили да има неколико дана како неки безумни музевири избадили свакојаке лажи, за кое, кои су паметни и разумни између вас ниесу вјеровали; а има и(х) једне кратке памети, кои су и вјеровали и препали, како сам и разумио. Зато вам се повјерујем, да ние ништо истинито и да неће ништо о(д) тога бити. Ја сам по свему кефил, а оваке су лажи од оние кои раде од фесата. А ја ћу радити и знати и(х) каштигати. Него ви будите рахат и свак нека буде емин животу и малу и рзу и образу у цареву здрављу, за кога смо сви дужни дову молитву чинити. И ви првенаци разглавите свакога, како вам овде пишемо. И да сте од Бога здраво. У Мостару 1856, маја 22“ (стр. 204—205).

⁶⁷ *Исак-паша* је раније био тузлански кајмекам, па је царским декретом именован за херцеговачког пашу и војног заповједника. Шестог августа 1856. одржао је у Мостару скупштину на којој су били главари свих кадилука. Скупштина је трајала мјесец дана, све док се није увела *војнина*. На хришћане у Херцеговини отпало је укупно 257 војника, а за једног војника се плаћало по 5 000 гроша. Четвртог септембра исте године, Исак-паша је посјетио мостарског владика *Григорија*. Школска дјеца су га дочекала пјесмом у славу султана Абдула Мецида, па је Исак-паша свакоме дјетету (укупно их је било 149) дао по један грош (*Из Дневника Прокопије Чокорило*, стр. 196, 202. и 205). Исак-паша је отишао из Херцеговине 4. новембра 1857. О томе Чокорило пише у *Дневнику*: „На двору се говорило иде поради оружја ришћанскога: да је покрадено оружје у влади Исак-паше, па да му је иско конат Васиф паша; за то се толико бавио у Мостару без владе. Оружје, како су га покупили од раје, све су га очевидно носили и крали и купећи из азне и све Турци царски чиновници“ (стр. 206).

УПОРЕДНА ТАБЛИЦА

ранијег харача који је узиман од хришћана у Херцеговини и нове аскерије која је уведена 6. августа 1857. године и која се јавила као посљедица нашег ослобађања од харача.

Име нахије	Ранији харач	Нова аскерија
Мостар	199 180 пијастера	236 900 пијастера
Љубушки	148 481 „	176 570 „
Дувно	43 931 „	52 320 „
Коњиц	8 841 „	10 500 „
Невесиње	66 374 „	79 070 „
Столац	96 691 „	114 950 „
Почитељ	21 441 „	25 570 „
Требиње с Љубињем	101 769 „	120 980 „
Никшић	21 990 „	26 160 „
Гацко с Пивом	86 676 „	102 850 „
Фоча	66 646 „	79 370 „
Чајнице	20 759 „	24 670 „
Таслица с Дробњаком	85 050 „	101 060 „
Пријеполје	76 359 „	90 960 „
Колашин	21 500 „	25 570 „

Наскоро послѣје увођења аскерије, Исак-паша је опозван, а на његово мјесто за херцеговачког управитеља именован је Васиф-паша,⁶⁸ прекомандован из Ниша 1857. године.⁶⁹

⁶⁸ То је *Ахмет Васиф-паша*. У Херцеговину је дошао 19. септембра 1857, замјењујући Исак-пашу. Двадесет и другог фебруара 1858. Васиф-паша је ишао у Клек да дочека низам. Сачуван је његов декрет из јуна 1859. којим се поп *Жарко Љешевић* (1817—1907) поставља за главног пивског старјешину. Овом „везирском бујрутлијом“ се, поред осталог, „из обилне доброте и милости моћнога Падишаха и са Његовим Царским Указом додјељује опрост и помиловање и наређује да као и досада будете вјерни поданици и живите у потпуном миру и спокојству, најбољој слози и братству, како међусобно, тако и са свим вашим сусједима а царским поданицима, и да у свима вашим приватним и јавним пословима поступате у смислу постојећих закона моћнога Султана“ (Обрен Благојевић, *Пива*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1971, стр. 630).

⁶⁹ На крају руског превода *Љетописа Херцеговине* налази се потпис: „Јеромонах Прокопије Чокорило, ефимер мостарске цркве“.